

ВОСТОЧНО ЕВРОПЕЙСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

#7(59), 2020 часть 2

Восточно Европейский научный журнал
(Санкт-Петербург, Россия)
Журнал зарегистрирован и издается в России В
журнале публикуются статьи по всем научным
направлениям.
Журнал издается на русском, английском и
польском языках.

Статьи принимаются до 30 числа каждого
месяца.
Периодичность: 12 номеров в год.
Формат - А4, цветная печать
Все статьи рецензируются
Бесплатный доступ к электронной версии
журнала.

Редакционная коллегия

Главный редактор - Адам Барчук

Миколай Вишневецки

Шимон Анджеевский

Доминик Маковски

Павел Левандовски

Ученый совет

Адам Новицки (Варшавский университет)

Михал Адамчик (Институт международных
отношений)

Питер Коэн (Принстонский университет)

Матеуш Яблоньски (Краковский
технологический университет имени
Тадеуша Костюшко)

Петр Михалак (Варшавский университет)

Ежи Чарнецкий (Ягеллонский университет)

Колуб Френнен (Тюбингенский
университет)

Бартош Высоцкий (Институт
международных отношений)

Патрик О'Коннелл (Париж IV Сорбонна)

Мацей Качмарчик (Варшавский
университет)

#7(59), 2020 part 2

Eastern European Scientific Journal
(St. Petersburg, Russia)
The journal is registered and published in Russia
The journal publishes articles on all scientific
areas.
The journal is published in Russian, English
and Polish.

Articles are accepted till the 30th day of each
month.
Periodicity: 12 issues per year.
Format - A4, color printing
All articles are reviewed
Free access to the electronic version of journal

Editorial

Editor-in-chief - Adam Barczuk

Mikolaj Wisniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Pawel Lewandowski

Scientific council

Adam Nowicki (University of Warsaw)

Michal Adamczyk (Institute of International
Relations)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jablonski (Tadeusz Kosciuszko
Cracow University of Technology)

Piotr Michalak (University of Warsaw)

Jerzy Czarnecki (Jagiellonian University)

Kolub Frennen (University of Tübingen)

Bartosz Wysocki (Institute of International
Relations)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (University of Warsaw)

Давид Ковалик (Краковский технологический университет им. Тадеуша Костюшко)

Питер Кларквуд (Университетский колледж Лондона)

Игорь Дзедзич (Польская академия наук)

Александр Клиmek (Польская академия наук)

Александр Роговский (Ягеллонский университет)

Кехан Шрайнер (Еврейский университет)

Бартош Мазуркевич (Краковский технологический университет им. Тадеуша Костюшко)

Энтони Маверик (Университет Бар-Илан)

Миколай Жуковский (Варшавский университет)

Матеуш Маршалек (Ягеллонский университет)

Шимон Матысяк (Польская академия наук)

Михал Невядомский (Институт международных отношений)

Главный редактор - Адам Барчук

1000 экземпляров.

Отпечатано в ООО «Логика+»

198320, Санкт-Петербург,

Город Красное Село,

ул. Геологическая,

д. 44, к. 1, литера А

«Восточно Европейский Научный Журнал»

Электронная почта: info@eesa-journal.com,

<https://eesa-journal.com/>

Dawid Kowalik (Kracow University of Technology named Tadeusz Kościuszko)

Peter Clarkwood (University College London)

Igor Dzedzic (Polish Academy of Sciences)

Alexander Klimek (Polish Academy of Sciences)

Alexander Rogowski (Jagiellonian University)

Kehan Schreiner (Hebrew University)

Bartosz Mazurkiewicz (Tadeusz Kościuszko Cracow University of Technology)

Anthony Maverick (Bar-Ilan University)

Mikołaj Żukowski (University of Warsaw)

Mateusz Marszałek (Jagiellonian University)

Szymon Matysiak (Polish Academy of Sciences)

Michał Niewiadomski (Institute of International Relations)

Editor in chief - Adam Barczuk

1000 copies.

Printed by Logika + LLC

198320, Region: St. Petersburg,

Locality: Krasnoe Selo Town,

Geologicheskaya 44 Street,

Building 1, Litera A

"East European Scientific Journal"

Email: info@eesa-journal.com,

<https://eesa-journal.com/>

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бей І.Ю. ФОРМУВАННЯ ПРОЕКТНИХ УМІНЬ СТУДЕНТІВ ЗАСОБАМИ ІННОВАЦІЙНОГО НАВЧАННЯ.....	4
Васильєва Л. СУЧАСНІ КОМПОЗИТОРСЬКІ ШКОЛИ КРАЇН ДАЛЕКОГО СХОДУ В КОНТЕКСТІ ПЕРЕДВИЩОЇ ПРОФІЛЬНОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ.....	7
Гаджиева С. Р. ЭРАЗМ РОТТЕРДАМСКИЙ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОЛЛАНДСКИЙ ПИСАТЕЛЬ, МЫСЛИТЕЛЬ – ГУМАНИСТ.....	13
Дербак О.А. структура готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії	16
Наход С.А. ФАКТОРИ ТА УМОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ.....	21
Sarmanov O.B. FORMATION OF THE PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL COMPETENCE OF THE MASTER OF INDUSTRIAL TRAINING ON THE BASIS OF USING THE EDUCATIONAL-METHODOLOGICAL COMPLEX	27

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кива А.В. НЕ ТОЛЬКО КОРОНАВИРУСОМ ДОЛЖЕН БЫТЬ ОЗАБОЧЕН МИР. НАДО ГОТОВИТЬСЯ И К ДРУГИМ УГРОЗАМ	31
Осьмак А.С., Арсенович Л.А., Карпенко Ю.В. СИСТЕМИ ОБМІНУ МИТТЄВИМИ ПОВІДОМЛЕННЯМИ У ПРАКТИЦІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ. КЛАСИФІКАЦІЯ, БЕЗПЕКА, ІНТЕРОПЕРАБЕЛЬНІСТЬ ТА ДИСТАНЦІЙНА КІБЕРОСВІТА	39

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Воронова М.Ю. БІОГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ГЕНДЕРУ	44
---	----

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Вакуленко С.М., Яковенко Т.В. ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ СІМ'Ї ЯК ОБ'ЄКТ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ.....	50
---	----

ПЕДАГОГІЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 378.1

Bei I.Iu.

postgraduate student at the department of theory and
methods of preschool and special education,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

FORMING PROJECT SKILLS OF STUDENTS BY MEANS OF INNOVATIVE TRAINING

Бей Ірина Юрієвна

аспірантка кафедри теорії та методики
дошкільної і спеціальної освіти
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»

ФОРМУВАННЯ ПРОЕКТНИХ УМІНЬ СТУДЕНТІВ ЗАСОБАМИ ІННОВАЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Summary. The article analyzes scientific basics of forming project skills of students – future foreign languages teachers. It presents different types of projects that can be effective during training teachers for the vocational activity. The author suggests methodology of employing webquest technologies which provide students with an opportunity to use successfully the information found on the Internet.

Stages of accomplishing work on webquest technologies have been described. It is also defined the role of a lecturer in the process of forming project skills of students. The conclusion about efficiency of the given methods and expediency of their use in the higher school is made.

Анотація. У статті аналізуються наукові основи формування проектних умінь студентів – майбутніх учителів іноземних мов. Представлено різні види проектів, які можуть бути ефективними під час підготовки майбутніх педагогів до професійної діяльності. Авторка пропонує методику застосування веб-квест технологій, що надають можливість студентам результативно використовувати інформацію, яку вони знаходять у мережі Інтернет.

Описано етапи здійснення роботи над виконанням квест-технологій та визначено роль викладача в процесі формування в студентів проектувальних умінь. Робиться висновок про ефективність означених методик та доцільність їх використання у вищій школі.

Keywords: *project skills, foreign language, higher school, innovative training, webquest technologies.*

Ключові слова: *проектні уміння, іноземна мова, вища школа, інноваційне навчання, веб-квест технології.*

Постановка проблеми. У період становлення Нової української школи вітчизняна система освіти обрала нові ціннісні орієнтири, важливе місце в яких посідає інноваційне навчання. У зв'язку з цим у закладах вищої освіти України

надається перевага застосуванню особистісно-орієнтованих технологій навчання, в системі яких на перший план виступає проектна діяльність.

Реалізація зазначеної діяльності у вищій школі передбачає розв'язання студентами будь-якої проблеми, що передбачає з одного боку, використання різних методів, засобів навчання, а з іншого – інтегрування знань, умінь з різних галузей науки, техніки, творчості. Важливе місце в процесі підготовки майбутніх учителів іноземних мов до професійної роботи в закладах загальної середньої освіти відводиться проектній діяльності [2].

Актуальність застосування проектних технологій полягає в тому, що, як зазначає Г. Шалацька вони «використовують найкращі ідеї класичної та сучасної методики викладання

іноземної мови, до яких можна віднести: проблемний виклад матеріалу, залучення студентів до дискусій під час обговорення важливих питань, розвиток у майбутніх педагогів критичного мислення тощо» [5].

Важливою особливістю навчального проектування є те, що воно орієнтоване на самостійну діяльність студентів (індивідуальну, групову або колективну), до якої їх залучають під час опрацювання ними професійно орієнтованих дисциплін.

Однак, як засвідчує аналіз педагогічної теорії і практики, на шляху розв'язання означеної проблеми виникає ряд труднощів, зумовлених різними факторами об'єктивного та суб'єктивного характеру. Серед них можна виділити такі, як неготовність певної частини викладачів до впровадження інноваційного навчання у вищій школі, проблеми особистісного спілкування в студентському середовищі, відсутність належного матеріального забезпечення навчальних аудиторій

тощо. Крім того, як зазначають і викладачі, і студенти – існує обмежена кількість навчально-методичних рекомендацій, що могли б сприяти позитивному результату щодо впровадження проектного навчання в закладах вищої освіти.

Отже, актуальність проблеми проектного навчання як у вітчизняній, так і в зарубіжній педагогіці, недостатня розробленість її у педагогічній практиці зумовили вибір теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема впровадження проектного навчання досліджувалася як у вітчизняній, так і в зарубіжній педагогіці. Вона була предметом вивчення таких вчених, як В. Гузєєв, І. Дичківська, О. Коберник, Н. Кузьміна, А. Маркова, М. Павлова, Е. Полат, Т. Полякова, Г. Селевко, В. Симоненко, М. Романовська М. Чепіль ін.

Зазначеними авторами було встановлено, що проектна діяльність виступає важливим компонентом системи продуктивної освіти і відноситься до нестандартних, нетрадиційних способів організації освітніх процесів.

Вони стверджують, що для неї властиве впровадження таких активних способів дій: планування, прогнозування, аналіз, синтез, систематизація, які направлені на впровадження особистісно орієнтованого підходу у навчанні.

Крім того, дослідниками проблеми визначені якісні характеристики проектного навчання, представлено класифікації засобів його реалізації, визначені умови впровадження методу проектів в освітній процес вищої школи.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на численні дослідження в даній галузі, деякі аспекти цієї багатогранної проблеми все ж таки залишаються невирішеними. Так, потребують подальшого аналізу та практичної розробки питання формування проектувальних умінь студентів факультеті іноземних мов за допомогою різних дидактичних засобів.

Мета статті полягає у представленні шляхів формування проектних умінь студентів факультетів іноземних мов засобами інноваційного навчання у вищій школі.

Виклад основного матеріалу. У педагогічній теорії зазначається, що проектне навчання спрямоване на забезпечення розвитку пізнавальної активності студента, створює умови для активізації процесу пізнання і осмислення нового, дозволяє зробити навчання посильним для всіх студентів завдяки їх участі в різноманітних проектах.

У результаті проектного навчання формуються проектні вміння студентів, які пролягають у здатності майбутніх педагогів працювати в групі, дотримуючися норм суб'єкт-суб'єктної взаємодії, виявляти толерантне ставлення до партнера по спілкуванню, демонструвати критичне мислення під час створення кінцевого продукту навчального проекту [4].

Вважаємо, що ефективним засобом формування означених умінь можуть виступити інноваційні методики навчання, які в останні роки набувають особливої актуальності в процесі підготовки майбутніх педагогів. До них відносять різні види проектів, які вважаються ефективними під час вивчення студентами іноземної мови:

- конструктивно-практичні (Constructive and Practical Projects), кінцевим продуктом якого може бути колаж, щоденник спостережень, «прідумування гри» і її опис.

- ігрові та рольові проекти (Games and Games Projects), що спрямовані на розігрування гри, драматизацію, вигадкування власної п'єси тощо;

- інформаційні і дослідницькі проекти (Information and Research Projects), мета яких – вивчення певного регіону або країни, з дослідженням функціонування іноземної мови в житті людей;

- творчі проекти (Creative Projects) – мають кінцевий результат у формі вільного літературного вигадкування (казка, розповідь, комікс, рольова гра) тощо [3].

Перед виконанням зазначених видів проектів викладачеві доцільно провести консультування студентів та запропонувати їм розробити власну веб-квест технологію, що надасть їм можливість ефективно використовувати інформацію, яку вони знаходять у мережі Інтернет. З цією метою майбутні учителі мають чітко усвідомити роль кожного учасника освітнього процесу та правильно розподілити між собою обов'язки задля досягнення максимальної ефективності навчального заняття.

Використання веб-квест технології дозволяє організувати роботу в групах (від трьох до п'яти чоловік) та сприяє розвитку лідерських якостей.

Методика її застосування маже бути наступною: викладач надає рекомендації щодо проведення веб-квесту, акцентуючи увагу на тому, що спочатку необхідно визначити ключові слова для пошуку, потім знайти необхідну інформацію в мережі Інтернет, проаналізувати й обговорити знайдені матеріали, а потім, за необхідності, відкоригувати ключові слова та повторити пошук і, як наслідок, сформулювати висновок та обговорити його.

Майбутнім педагогам можна запропонувати творче завдання: уявити себе учителем іноземної мови та розробити веб-квест для організації англійської проектною роботи школярів (клас – на вибір студента).

Дії студентів мають полягати в наступному: у визначенні типу веб-квесту, формулюванні його проблематики, прогнозуванні кінцевого продукту, а також передбаченні умінь і навичок, необхідних учням для виконання цього веб-проекту. Вони мають дібрати навчальний матеріал, що буде необхідним учням для виконання роботи, розподілити його у відповідних частинах веб-квесту. Після цього – створити вступ (introduction), запропонувати проблемну ситуацію із завданням

(task) і визначити порядок виконання (process) веб-квесту.

Наступний етап – розподіл групових та індивідуальних рольових завдань для учасників означеного виду діяльності, розробка проектних вправ і завдань щодо оволодіння учнями цільовими англомовними вміннями та навичками. Потім – визначення критеріїв оцінювання результатів виконання веб-квесту і розташування їх у вигляді аналітичної шкали оцінювання та формулювання висновків. Студентам можна запропонувати, скориставшись будь-яким конструктором сайтів, створити свій власний проект або скористатися будь-якою веб-платформою і утворити на ній сторінку зі своїм веб-квестом.

Організація роботи над виконанням веб-квест проекту за А. Шайхулліною має бути здійснена поетапно:

Перший етап – підготовчий. Студенти мають здійснити вибір та обговорення теми проекту, сформулювати проблему, ознайомитися з новим мовленнєвим матеріалом, розробити структуру проекту та обговорити кінцевий продукт та способи його презентації. Роль викладача має полягати в консультуванні під час визначення методологічних основ роботи та побажаннях щодо формування груп та вивчення їхніх індивідуальних особливостей та інтересів.

Другий етап – організаційний. Майбутні вчителі мають здійснити збір інформації, що передбачає опрацювання текстів, роботу з довідниками, пошук інформації в системі Інтернет, провести бесіди, інтерв'ювання, анкетування; обговорити в групах першу зібрану інформацію, перші результати. На цьому етапі викладач має виконувати роль радника та помічника у доборі відповідної інформації.

Третій етап – проміжний контроль. На цьому етапі майбутні педагоги мають можливість обговорити способи оформлення проекту, здійснити його документування. На цьому етапі буде доцільним внести пропозиції своїх міркувань щодо виготовлення буклетів, альбомів з текстами, малюнків, фото за обраною темою, рефератів, цікавих повідомлень тощо. Роль викладача – дорадчого характеру, з рекомендаціями та побажаннями.

Четвертий етап – власне презентація. Її має передувати обговорення в групах способів представлення навчального проекту, його документування. Під час презентації результатів проекту студенти мають демонструвати колективний характер прийнятих рішень, вміння аргументувати, робити висновки, відповідати на запитання опонентів.

Роль викладача у цій ситуації має полягати в активному обговоренні з аргументацією своєї суб'єктивної позиції та включатиме: акцентування уваги на якості представленого матеріалу, доцільності його композиції; аналізі глибини вивчення проблеми, характеру застосування знань з інших предметів.

П'ятий етап – підбиття підсумків. Студенти мають колективно обговорити результати проекту та висловити свої міркування щодо його оцінювання, причому обговоренню має підлягати як процес створення проекту, так і його результат [6].

Слід зазначити, що роль викладача у процесі виконання студентами проектувальних завдань має носити фасилітативний характер. У зв'язку з цим, майбутніх вчителів іноземних мов має бути ознайомлено із характеристиками педагогічної фасилітативної взаємодії, до яких, на думку І. Авдєєвої, можна віднести такі:

- співпраця: взаємодія педагога з учнями й учнів між собою, що ґрунтується на розумінні та підтримці; організація діяльності, спрямована на конструктивне вирішення проблемних завдань;

- власна позиція: за кожним учасником взаємодії визнається право на власну думку, позицію, що передбачає зацікавленість у поглядах інших і не нав'язуванні власної думки;

- індивідуальність та рівність: кожен суб'єкт визнається неповторною особистістю, рівною серед інших у прояві своєї індивідуальності;

- саморозкриття: фасилітатор педагогічно грамотно і відкрито виявляє свої власні почуття й емоційні переживання, знімаючи психологічні бар'єри відчуженості між учасниками взаємодії;

- залученість кожного до спільної діяльності (партисипативність): співучасть учнів в організації діяльності з педагогом; спільне прийняття рішень про форми, способи і норми здійснення взаємодії; колективна відповідальність за прийняті рішення;

- організація простору: фасилітативна організація простору дозволяє вільно встановлювати зоровий контакт, виконувати спільні дії, обмінюватися вербальними та невербальними засобами комунікації, емоційними станами, забезпечуючи зворотній зв'язок і взаєморозуміння [1].

Теми квест-проектів мають пропонуватися з урахуванням рівня володіння студентами іноземною мовою та мають охоплювати доцільний за змістом навчальний матеріал. Важливим при цьому має бути: спрямованість проекту на поглиблення навчального матеріалу, підкріплення інтересу студентів до знань, посилення їх мотивації до спілкування іноземною мовою, надання їм можливості самостійно висловитися як у діалогічній, так і у монологічній формі.

Зазначимо, що для виконання такого завдання студентам може не вистачати тієї інформації, яку вони отримували на лекціях. Відповідно, майбутні педагоги мають усвідомити необхідність самостійного ґрунтовного аналізу наукової літератури з питань організації проектного навчання у професійній діяльності учителя іноземної мови.

Водночас, під час проведення цієї роботи майбутні вчителі мають зрозуміти, що використання проектних технологій, загалом, та квест-технологій, зокрема, у навчанні учнів

іноземної мови передбачає й виникнення певних труднощів. Так, слід враховувати те, що:

– учні володіють різним рівнем іншомовних лексичних, орфографічних знань, що ускладнює процес конструювання та проведення проектною роботи на уроках іноземної мови;

– неформальні лідери класу зазвичай беруть «ініціативу у свої руки», відповідно слабшим учням відразу відводиться пасивна роль;

– діти, що не володіють достатнім лексичним запасом, відчувають труднощі у висловлюваннях власної думки іноземною мовою тощо [6].

Оволодіння цією інформацією надаватиме змогу майбутнім учителям підготуватися до подолання означених труднощів, що виникатимуть під час впровадження проектного навчання на уроках іноземних мов та продумати методики їхнього застосування у майбутній професійній діяльності.

Висновки та рекомендації. Дослідження проблеми розвитку проектних умінь студентів у педагогічній теорії та практиці дозволило зробити висновок про те, що ефективним засобом їх формування можуть бути інноваційні методики навчання. Послідовне і системне їх впровадження в освітній процес закладів вищої освіти сприятиме усвідомленню студентами важливості означених методик, надаватиме їм можливість краще оволодіти навчальним матеріалом, сформувати навички суб'єкт-суб'єктної взаємодії, розвинути вміння критичного мислення та сприйняття іншої альтернативної думки.

УДК 377:718.7(4/9)

Наступним етапом дослідження передбачається впровадження методів і прийомів формування проектних умінь майбутніх учителів іноземних мов в освітній процес вищої школи та перевірка їхньої ефективності на практиці.

Список використаних джерел

1. Авдеева И. Н. Психологическая характеристика фасилитативных педагогических технологий. Часть 1: Субъектная направленность. Горизонты образования. 2012. №2 (35). С. 37–43.
2. Бей І. Ю. Готовність майбутніх учителів іноземних мов до застосування проектних технологій у професійній діяльності: діагностика. *Освітній простір України*. 2018. №12. С. 49-56.
3. Гладка О. В. Формування комунікативної компетенції студентів на основі проектною методики навчання іноземної мови [Електроний ресурс]. Режим доступу: http://zagredagogika.at.ua/load/formuvannja_komunikativnoji_kompetenciji...
4. Чепіль М. М. Педагогічні технології: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2012. 224 с., серія «Альма-матір».
5. Шалацька Г. М. Проектна методика та ефективність її застосування в навчанні іноземним мовам [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/31_PRNT_2010/Pedagogica/73668.doc.htm/
6. Шайхуллина А. И. Использование технологии веб-квеста на уроках английского языка. URL: https://interactivepl.us.ru/ru/article/16525/discussion_platform.

Larisa Vasylieva

*PhD in Arts, associate professor
of music art department*

Mykolayiv V.O. Sukhomlinsky National University

MODERN COMPOSING SCHOOLS OF FAR EAST COUNTRIES IN THE CONTEXT OF PROFESSIONAL ART EDUCATION

Лариса Васильєва

кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри музичного мистецтва

Миколаївського національного університету

імені В. О. Сухомлинського

СУЧАСНІ КОМПОЗИТОРСЬКІ ШКОЛИ КРАЇН ДАЛЕКОГО СХОДУ В КОНТЕКСТІ ПЕРЕДВИЩОЇ ПРОФІЛЬНОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ

Summary. The work of the Far East composers actively influences the formation of modern world music culture. It is actively studied by Eastern and Western art critics, but is not represented in the curricula of specialized art education institutions. The article highlights the general trends in the development of musical culture in the Far East in the twentieth century: the gradual westernization, coexistence and interaction of valuable heritage and the new, the spread of modern in optimal forms for local conditions. The components of modern musical culture of the region are systematized. The peculiarities of the evolution of traditional music in the twentieth century (modification, conservation) are studied. Peculiarities of music education and stages of European type compositional schools formation in the Far East countries are characterized. The characteristic of region leading composers creativity and methodical recommendations on theme's teaching in establishments of art higher education in the integrated course "Art (cognitive component)" are given.

Анотація. Творчість композиторів країн Далекого Сходу активно впливає на процеси формування сучасної світової музичної культури. Вона активно вивчається східними, західними вітчизняними мистецтвознавцями, однак не представлена в навчальних програмах закладів профільної мистецької освіти передвищого рівня. В статті висвітлено загальні тенденції розвитку музичної культури країн Далекого Сходу в ХХ столітті: поступова вестернізація, співіснування і взаємодія цінної спадщини і нового, поширення сучасного в оптимальних для місцевих умов формах. Систематизовано складові сучасної музичної культури регіону. Досліджено особливості еволюції традиційної музики в ХХ столітті (модифікація, консервація). Схарактеризовано особливості музичної освіти та етапи формування композиторських шкіл європейського типу у країнах Далекого Сходу. Надано характеристику творчості провідних композиторів регіону та методичні рекомендації щодо викладання теми у закладах мистецької передвищої освіти в межах інтегрованого курсу “Мистецтво (пізнавальна складова)”.

Key words: traditional music, composers school, Asian musical avant – garde.

Ключові слова: традиційна музика, композиторська школа, азійський музичний авангард.

Постановка проблеми. Музична культура країн Далекого Сходу має у сучасному світі безумовний авторитет, завдяки інтенсивному розвитку та вагомому внеску у академічну та масову музику другої половини ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження особливостей музичної культури країн Далекого Сходу представлені наступними напрямками: інтеграційні процеси світового музичного мистецтва (взаємодія Заходу і Сходу) у тому числі порівняльна характеристика (Єсіпова М., Сісаури В., Дьяконова Є., Абрамова Н. А., Бай Є., Гутарева Н. Ю., Віноградов Н. В., Ма Вей, Маркова Є., Фен Веньци, Вірановський Г., Говердовська Л., Дрожжина М., Лі Це Хоу, Сін Яншен, Лю Сімей, Голінг У, Фішман О., Хоу Цзянь, Чань Лунь, Чжан Чунь Лян, Чжан Юань, Чжен І, Шахназарова Н. Бінциан Лю та ін.), історія музичної культури різних країн Далекого Сходу (Лі Фан, Ван Юйхе, Лі Менде, Сунь Цзінань, Чжоу Чжуцзюань, Сюй Хайлінь, Лі Цзіті, У Ген Ір та ін.), композиторська творчість (Холопова В. Н., Дубровська М. Ю., Жукова О. В., Плахова А. Ю., Снежкова Е. А. Дінь Шанде, Цянь Іпін, Шан Тон та ін.), жанрова палітра композиторської творчості, у тому числі, фортепіанної (Дубровська М. Ю., Чабовська Н. І., Бай Є., Бянь Мен, Ван Ін, Сюй Бо, Чжао Сяошен, Юнусова В. Н. та ін.), особливості педагогіки професійної музичної освіти країн Далекого Сходу, у тому числі фортепіанної (Айзенштадт С. А., У На, Хоу Юе, Ху Цзюань та ін.), музично-естетична освіта в районах Далекого Сходу (Кім Мі Дя, Ратко М., Пех В., Джон Содам, Джонг Єнг Су, Лі Син Рок, Джон Йонг Су, Чж. Че, Соєр Т. та ін.), естетичне виховання українських школярів засобами традиційної музики Сходу (Новохацька Т. С.). Авторами досліджень є азійські, західні (Європа, США), вітчизняні вчені. Їх праці підтверджують факт появи у другій половині ХХ століття на світовій музичній сцені потужного азійського музичного феномену.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз науково-педагогічної літератури засвідчив існування диспропорції між реальними творчими досягненнями сучасних азійських композиторів і виконавців, рівнем їх наукового вивчення, з одного боку, і рівнем

методичного опрацювання їх доробку та впровадження його в освітній процес Нової української школи, з іншого.

Мета статті — висвітлити загальні особливості розвитку композиторських шкіл в країнах Далекого Сходу у ХХ столітті та сформулювати методичні рекомендації щодо викладання цієї теми в інтегрованому курсі “Мистецтво (пізнавальна складова)” у закладах передвищої мистецької освіти, апробовані у Миколаївському коледжі культури і мистецтв.

Для реалізації мети було використано комплекс **методів дослідження**: загальнонаукових (аналіз, зіставлення, узагальнення, систематизація) для вивчення наукових джерел з даної тематики; конкретно-наукових: метод порівняльного аналізу, за допомогою якого виявлено спільні й відмінні риси в тенденціях формування та розвитку композиторських шкіл країн Далекого Сходу та метод наукової екстраполяції для виявлення можливостей впровадження зібраного матеріалу у викладання теми “Мистецтво далекосхідного культурного регіону” в межах профільної дисципліни «Мистецтво (пізнавальна складова)».

Виклад основного матеріалу. Починаючи з середини ХІХ століття в соціальному і культурному житті країн Азії спостерігаються значні зміни, пов'язані з підйомом національної самосвідомості, відродженням національної спадщини. Своєрідність процесів, що відбуваються, є наслідком специфічних соціальних, релігійних та культурних відмінностей регіонів. Однак є і осові тенденції цього розвитку, а саме: “ненасильницька вестернізація, співіснування і взаємодія цінної спадщини і нового, повсюдне проникнення нового, сучасного в природних, оптимальних для місцевих умов формах” [2, с.242].

Перш за все, необхідно зауважити, що особливості історичного розвитку регіонів відбилися як на специфіці періодизації музичної культури загалом (як правило виділяють давній етап (до початку ХХ століття), новітній (перша половина ХХ століття) і сучасний (друга половина ХХ століття)), так і на структурі сучасної музичної культури Китаю, Японії, Кореї. Схематично її можна представити наступним чином:

- професійна музика

- музика високої традиції — усна або усно-писемна класика (народна, народно-професійна, придворна, церемоніальна, ритуальна)
- професійна музика усної традиції (за винятком класики): епос, творчість за канонами традиційної композиції.
- культова музика (виконується в храмі в процесі служби).
- творчість композиторів, які пишуть в західній традиції.
  - традиційна музика
  - обрядова музика, музика урочистостей, релігійна музика, що виконується за межами храму, музика базарів, вистав лялькового театру і канатоходців.
  - фольклор і різні форми сучасного фольклоризму (сценічного виконання фольклорних творів).
    - популярна музика: популярна національна класика, національні традиції джазу, поп-музики, рок-музики, кіномузики і інші [3].

Необхідно звернути увагу студентів на особливості саме такої класифікації. По-перше, професійна музика є як усної, так і письмової традиції. По-друге, у сучасній музичній культурі країн Далекого Сходу співіснують національні форми музикування і композиторська творчість європейської традиції. По-третє, в межах популярної музики знаходяться як національна класика, так і стилі сучасної масової музики (джаз, рок, поп-музика) неазійського походження. Внесок азійських музичних культур в розвиток світової масової музики кінця ХХ — початку ХХІ століття — тема окремого дослідження. В межах даної розвідки зупинимось на методичних аспектах висвітлення особливостей функціонування традиційної класичної музики Далекого Сходу в ХХ столітті, засвоєння азійськими музикантами європейськи орієнтованих типів композиції, азійського музичного авангарду в інтегрованому курсі “Мистецтво (пізнавальна складова)” в профільній школі.

У країнах регіону класична музика складається з придворної і ритуальної і є музикою писемної традиції. У ній застосовуються різноманітні системи нотації: складова буддійська, ієрогліфічна, сучасна цифрова. Найбільшу популярність у світі має японська придворна музика — гагаку. Запозичена з Китаю, Кореї, Індокитаю ще до Х століття, гагаку складається з вокального (буддійські пісенспіви Семе, пісні сайбара, імае, Роей і інші) та інструментального репертуару і розділяється на канген (музика духових і струнних) і бугаку (танцювальна музика). За походженням репертуар гагаку китайський (тогаку) та корейський (комагаку). Оркестр гагаку налічує три групи інструментів: духові, струнні, ударні. До складу кожної групи входять по три інструменти, унаочнюючи і озвучуючи тричленну модель світу (нижній, середній, верхній світи озвучуються відповідно низькими, середніми та високими за

звучанням інструментами). До групи духових інструментів оркестру гагаку входять флейти рютек і комабуе, інструмент гобойного типу з подвійною тростиною хітірікі, губний орган се; в групу струнних - цитра зі або кото, лютня бива; в групу ударних - барабани тайко і какку, гонг секо [3].

Фактура музики гагаку визначається як гетерофонія з виділенням в центрі звукового комплексу мелодійної лінії, яку комплементарно утворюють нижні звуки акордових послідовностей губного органчика се і верхні звуки арпеджованих співзвучч лютні біва [8]. Ладові особливості, інструментарій музики гагаку дослідники вважають джерелом усіх наступних видів професійної музики Японії, у тому числі сучасної композиторської творчості [3].

У ХХ столітті щодо існування музики гагаку можна говорити про дві тенденції: модифікуючу і консервуючу. Перша знаходить своє втілення у редукції структурних принципів у зв'язку з еволюцією виконавських практик, друга — у прагненні зберегти зразки традиційного виконання шляхом запису та видання грамплатівок, компакт-дисків, партитур, збірок японської класичної музики та музикознавчих досліджень (Масумото Кікуко, Тамба Акіра).

Необхідно підкреслити, що протягом ХХ століття в традиційній музичній культурі країн Далекого Сходу з'являються не лише модифіковані, але й нові виконавські практики. Зокрема, в рамках процесу урбанізації повсюдно спостерігається переселення сільських музикантів в місто, культивування популярного класичного стилю, що виник в результаті змішування елітарних традицій класичної музики і традиційної музичної культури, в тому числі фольклору. З іншого боку, слід наголосити, що розвиток засобів масової комунікації породжує цілий ряд нових явищ: виникає клас музикантів, які працюють в умовах опосередкованої комунікації (в студії); відповідно, виникають нові стандарти гучності і тривалості звучання музики, пов'язані з обсягом грамплатівок, аудіокасет, компакт-дисків, регламентом філармонічного концерту [3].

Висвітлюючи питання композиторської творчості в країнах Далекого Сходу, необхідно зацентрувати на взаємодії двох типів професіоналізму — східної та європейської традиції і, відповідно, двох типів композиції: традиційної і європейськи орієнтованої.

Традиційна композиція спирається на регіональні форми музикування; використовує місцеві професійні музичні інструменти та ієрогліфічну форму фіксації музики; передбачає наявність спеціально зафіксованих теоретичних і практичних правил композиції; постулює псевдоанонімність творчості (коли імена великих попередників важливіші за ім'я автора даного твору). Саме представники традиційної композиції, які робили спроби опанувати західні техніки, стали сполучною ланкою при переході до композиції в західному розумінні. При цьому традиційна

композиція збереглася у XX столітті як самостійний напрям.

Сучасні азійські композитори, як правило, послідовно навчені в обох професійних традиціях. Процес співіснування і взаємодії різних професійних традицій зачіпає і сферу музичної освіти країн Далекого Сходу: національні форми сусідять з європейськими в рамках консерваторій [3].

Композиторські школи Далекого Сходу в XX столітті представлені іменами Сі Сін-хая, Ма Сі Цуна, Ду Мінсіня, Тай Хунвея, Тан Дуна (Китай); Мінао Шибати, Такеміцу Тору, Кіохіко Кажими, Сінічіро Ікебе, Ісіхари Тадаоки (Японія); Юн Ісаян, Лі Шина, Лі Йонг Чжи, Лі Руми (Південна Корея), Кім Вон Гюна (Північна Корея).

У процесі формування далекосхідних композиторських шкіл європейського типу можна виділити три етапи: перші спроби синтезу національної та західної композиції (застосування найпростіших прийомів з'єднання східної мелодики та європейської гармонії і поліфонії); синтез "на рівних" (створення нових технік, заснованих на тоншому сполученні національних і європейських традицій); авангардні пошуки (поєднання різних стильових традицій всередині національної культури) [3].

Висвітлюючи особливості формування композиторських шкіл країн Далекого Сходу в процесі викладання інтегрованого курсу "Мистецтво (пізнавальна складова)" необхідно акцентувати увагу студентів на тому, що засвоюючи західний досвід, композитори регіону орієнтувалися на два зразки: пізньромантичний стиль, в тому числі європейський музичний орієнталізм, і нові, авангардні композиторські техніки XX століття, які виявилися співзвучними багатьом азійським культурам. Серед жанрів західної музики перевага початково надавалася театральним - опері, опереті, музичній комедії, оскільки вони мають аналоги в національній культурі (Пекінська опера (цзінцзюй), японський театр Но і Кабукі). Видовищні форми музичної культури не тільки розвивалися в країнах Далекого Сходу, але й активно демонструвалися в Європі і Америці. Другим за ступенем популярності став жанр фортепіанної музики. При цьому фортепіано сприймалося далекосхідними композиторами і слухачами як символ саме європейської культури [1].

Фундатором сучасної китайської інструментальної музики європейського типу є Сі Сін-Хай (1905-1945), який написав дві симфонії та Китайську рапсодію для симфонічного оркестру. В останні десятиліття XX століття його традицію продовжують: симфонія "Юність" Ду Мінсіня, симфонічна сюїта "Прекрасний Пекін" і увертюра "Весняний ранок в гірському селі" Тай Хунвея, симфонічна фантазія "Засніжений сад" Сюй Чженмін, сюїта "Золота осінь" Ху Цзюньші, "Пагода Лушуа" Хе Чжанхао і інші твори.

У 80-ті роки XX століття з'являються численні концерти для національних інструментів з оркестром і сольні твори. Серед них: Концерти для пипи з оркестром Тан Дуна і У Цучана, Поема для пипи Тянь Шаофіна, обробка народної мелодії "Весна в Тянь-Шані" Ван Фаньді, поема для морінхур "Зелена долина" Лі Хуан Джуна. Концерт "Театр оркестру І Сюн" Тан Дуна для 11-ти старовинних керамічних окарин, голосу, пантоміми і оркестру (1992).

Поряд з творами для оркестру традиційних інструментів розвивається жанр обробки народних мелодій для симфонічного оркестру (Тан Дун "Весна в Тянь-Шані") і жанр концерту для західних інструментів. ("Східний" фортепіанний концерт Лю Тунна, скрипковий концерт Чу Шаосуна, симфонічна поема "Пісня рибалки" Джоу Луна). симфонічні і фортепіанні перекладення музики Пекінської опери (Ін Чандзун).

З'являються і камерні твори китайських композиторів, серед них Струнний квартет Чан Чай, "Музика для духових і ударних" та "Запах дерев" для струнного ансамблю Чань-Йі.

Найвідомішим китайським композитором кінця XX — початку XXI століття є Тан Дун (р. 1957) — випускник Пекінської консерваторії, та Колумбійського університету (США). Він застосовує сучасні композиторські техніки, вигадливо змішує традиції, використовує багатство світової музики. Наприклад, в творі "Лісао чин" він поєднує соло національних інструментів (закорема, бамбукової флейти) зі звучанням європейського симфонічного оркестру.

Серед найвідоміших творів Тан Дуна — концерт для віолончелі з оркестром "Відносини вогню і води", "Опера-привид" для квартету «Кронос», опера "Марко Поло", симфонія "Небеса. Земля. Людство". Група його творів відноситься до типу інструментального театру (поєднує принципи традиційної далекосхідної музичної драми з оркестровою музикою). У 80-ті роки композитор створює концерт для скрипки з оркестром "3 Пекінської опери" (2-я редакція, 1994), в якому відображає традиції виконання на китайській скрипці (ерху). У 90-ті роки з'являється його твір "Оркестровий театр IV Рашамон" для співаків Кабукі, співаків Пекінської опери, західних оперних співаків, оркестру, відео. Реалізуючи в цьому творі ідею світової музики (опери), Тан Дун поєднує східні і західні оперні традиції. Ідею створення світової музики він продовжив в симфонії "2000 сьогодні: Світова симфонія до Міленіуму", що прозвучала 1 січня 2000 року в ефірі 55-ти телекомпаній [5].

Цікавим твором композитора, навіяним специфікою китайської культури є сюїта "Смерть і вогонь. Діалог з Паулем Клее" своєрідна форма діалогу між композитором і художником. Перша, п'ята і десята частини сюїти - структурні опори твору. Перша частина - "Тварини в повний місяць" (Animals at full moon) - ноктюрн, зміст якого з'являється з лінійної графікою Клее; музика

останньої частини - "J.S.Bach" - відсилає нас до розуміння художником бахівської лінійної композиції і контрапункту. «Лінія, яка в розумінні Клеє асоціювалася одночасно з мелодією і динамікою, є найголовнішим елементом у творчості художника. Таке трактування близьке естетиці китайської музики, яка, по суті, лінійна, гармонійно стримана і якій властива глибина змісту, а не поверхневі ефекти» [4].

Серед останніх творів Тан Дуна особливий інтерес викликають "Водні пристрасті за Матфеєм" (Water Passion After St. Matthew), створені в 2000 році за замовленням Міжнародної академії Й.С.Баха в Штутгарті. Автор звертається до жанру, що має тривалу традицію в європейській культурі, спирається на канонічний текст Євангелія від Матфея. Музична мова цього твору відрізняється, на перший погляд, еkleктичністю. У ньому поєднуються дуже далекі і один від одного, і від західної традиції "Пристрастей" техніки вокального письма: монгольський обертоновий спів, витончений стиль Пекінської опери, чотириголосний хорал і декламаційний речитатив в стилі Й.С.Баха. Стилiзація різних пластів світової культури є характерною ознакою цього твору. Критика відзначала виняткову увагу, яку приділяє композитор вписаним в музичну тканину "Пристрастей" звукам води, в чому можна побачити вплив японського композитора Такеміцу Тору (в роки навчання в Пекінській консерваторії Тан Дун вивчав його творчість). «Я знаходжу у вищій мірі цікавим, - сказав композитор, - що багато культур сприймають воду як важливу метафору; вона символ хрещення, вона пов'язана з народженням, творінням і відродженням. Природний круговорот води є символом Воскресіння, яке, в свою чергу, є метафора надії, народження нового світу для кращого життя. Саме ця думка спонукала мене до подібної структури твору, початок і кінець якого імітували б звуки води» [7, с.243].

Звуки води використовуються і в іншому творі композитора — ритуальній опері "Дух води" (Water Spirit). Увага до звуків води пояснюється не тільки традицією цього авангардного прийому, а й відображенням традиційної моделі світу.

Композитор є лауреатом премій "Греммі" та "Оскар" (за музику до кінофільму "Тигр, що крадеться, дракон, що зачаївся", 2000 рік, режисер Енг Лі), автором симфонії для віолончелі соло, симфонічного оркестра, дитячого хора і дзвонів "З гробниці маркіза І" (1997), інтернет-симфонії «Егоїса» для інтернет-оркестру (2008) [5].

Розповідаючи про особливості становлення японської композиторської школи протягом ХХ століття, необхідно підкреслити, що вона зазнала сильного впливу європейської, особливо протягом 1879-1930. Лише після закінчення Другої світової війни серед японських композиторів помітний справжній інтерес до вітчизняних музичних традицій. Розвиток жанрів інструментальної музики тут, як і в Китаї, пов'язаний з другою половиною століття. Серед жанрів японської

інструментальної музики, навіяних специфікою культури, необхідно відзначити пейзажний живопис: "Три роздуми для камерного оркестру" Кіохіко Кажими, "Блискання" для групи флейт Сінічіро Ікебе, "Гобелен" для оркестру ударних інструментів Ісіхара Тадаоки, "Птахи" для оркестру флейт Есімацу Такасі, "Листопадові кроки" для біві, сякухаті і оркестру, "Ескіз дерева під дощем" для фортепіано, "Майбутній дощ" для камерного оркестру, "Мерехтливий дзеркальний світанок" для двох скрипок Такеміцу Тору.

Саме в японській музиці другої половини ХХ століття формується аскрава явище азійського музичного авангарду. Воно пов'язане з діяльністю Товариств нової музики, проведенням фестивалів, відкриттям Студії електронної музики (1955, Японія) і створенням Товариства музики ХХ століття (1957, Японія).

Нові композиторські техніки (алеаторика, електронні звучання) найактивніше використовували Мінао Шибата (1916-1996) і Такеміцу Тору (1930-1996). Своєю театральною п'єсою "Ойваке-буші-Ко" (1973) Шибата поклав початок сценічним дійствам, в яких з'єднувалися традиції театру М.Кагеля і Д.Лігеті і музики японського театру [5].

Висвітлюючи питання використання авангардних технік в музиці композиторів Далекого Сходу необхідно акцентувати увагу на їх бажанні зберегти національну специфіку творів. У зв'язку з цим особливою ролі набуває імітація тембрів національних інструментів або їх використання: концерт "Затемнення" для біві і сякухаті Такеміцу Тору та його ж концерт для оркестру "Листопадові кроки". У цих творах композитор використовує характерні прийоми звуковидобування біві (удари по деці, кластери), особливі вібрато і «гучне дихання» сякухаті, а в "Листопадних кроках" вони перенесені і в партію оркестру. Починаючи з 60-х років композитор активно залучав тембри національних інструментів в музику до кінофільмів (в тому числі до фільму Акіра Куросави "Ран", який отримав премію «Оскар» і дві премії Британської кіноакадемії), і телевізійних програм. У Камерному концерті (1955) і "Безперервному відпочинку" для 13-ти духових інструментів (1952) Такеміцу Тору відмовляється від тактової риси, а в інших творах 50-60-х років використовує можливості електронної музики і природні звуки ("Музика води", 1960). На початку 80-х років композитор повертається до ідеї музики води в таких творах, як "Шлях самотнього" для струнного квартету, "Річка, що біжить" для фортепіано з оркестром, "Дальні заклики" для скрипки з оркестром. У останньому творі використана серія з шести звуків: es - e - a - cis - z - as, де перші три звуки утворюють слово море (англ. Sea). Ідеї цих творів він розвиває в композиції "Цитата мрії" для двох фортепіано з оркестром (1991). Вона має підзаголовок - рядок з поеми Емілі Дікінсон: «Скажи, море, візьми мене!» [3].

Експерименти в галузі музичної форми, зокрема захоплення числовою символікою, характерні для творів Такеміцу Тору 70-х років; така, наприклад, п'єса "Quad rain" для кларнета, скрипки, віолончелі, фортепіано та оркестру. Закономірності структури твору, число концертуючих музикантів відповідають заявленому в назві п'єси числу - чотири. В іншому творі цього часу - "Зграя сідає в п'ятикутний сад" - автор використав числову символіку традиційного японського саду [9, с.22-24]. Починаючи з цього твору він часто використовує ангеми-tonні звукоряди як серії. Такеміцу Тору вже за життя стали називати класиком ХХ століття.

Одним з найвідоміших представників південнокорейського авангарду є Юн Ісан (1917-1995). Він брав приватні уроки у японського композитора Ікенуті Томохіро, пізніше вивчав музику в Парижі і Західному Берліні у Бориса Блахера та на дармштадтських літніх музичних курсах (з 1958). У 1970-1985 викладав у Вищій музичній школі в Західному Берліні. Поєднавав елементи корейської музичної традиції і сучасної композиційної техніки. Автор чотирьох опер («Сон Лю Туна», 1965, «Сім Чхон», 1972), симфонічних творів («Вимірювання», 1971, і ін.), камерно-інструментальної та хорової музики.

Свої твори він будував на основі 12-тонової музичної системи нововіденської школи і на власних методах композиції: «основного звуку» (Haupttontechnik), «основної акустичної одиниці» (Hauptklang), «методі тембрової композиції» (Klangfarben komposition). Юн Ісан став одним з перших східних музикантів другої половини ХХ століття, що здобули популярність в Європі. Композитор залишається найбільшою фігурою азійського музичного авангарду, одним з яскравих його представників.

Його творчий метод, заснований на перетворенні специфічних особливостей корейської музики засобами технік ХХ століття, набув продовження в творчості його учнів з Південної та Північної Кореї і Японії, зокрема Чин Унсука і Тосіо Хосокави. При цьому сам Ісан маловідомий на батьківщині [6].

Висновки і пропозиції. Отже, осмислення композиторами країн Далекого Сходу національної музичної культури на основі європейського пізнього романтизму і авангарду спричинило формування потужного музичного феномену другої половини ХХ століття та уможливило кристалізацію специфічного азійського образу художнього і музичного мислення.

Музика азійських композиторів другої половини ХХ — початку ХХІ століття — Сан Туна (р. 1947), Хо Шітьєна (р. 1953), Ван Силіна (р.

1937), Ку Вента (1956), Лю Чаньюаня (р. 1960) (Китай); І.Шуйї, Я.Козаку, Х.Фумію, Х.Тошію (Японія) — активно виконується на Заході, ставши частиною сучасної світової музичної культури.

Виховуючи майбутніх фахівців освітньої галузі "мистецтво", неможливо обійти увагою як композиторські школи далекосхідного культурного регіону, так і азійську масову музику, музику до аніме та відеоігр. Вона складає вагомий частину сучасного музичного простору, а її популярність робить необхідним її вивчення, методичне опрацювання та введення до програм фахової мистецької підготовки.

Список літератури:

1. Бай Є. Китайська фортепіанна музика в контексті інтеграційних процесів світового музичного мистецтва. Автореф. канд. дис./ Є Бай. Харків, 2014. [Bai E. Chinese piano music in the context of integration processes of world music art. Author's ref. Cand. dis./ There is a Bai. Kharkiv, 2014. (In Ukr.).]
2. Виноградов В. С. Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. М., 1987. [Vinogradov V.S. Traditions of musical cultures of the peoples of the Middle East and modernity. M., 1987. (In Russ).]
3. История зарубежной музыки. ХХ век: Учебное пособие. / Сост. и общ. ред. Н. А. Гавриловой. М.: Музыка, 2005. [History of foreign music. XX century: Textbook. / Сост. and common. ed. NA Gavrilova. M.: Muzyka, 2005. (In Russ).].
4. Тан Дун. URL: <https://art-kvartal.by/tan-dun/> (дата звернення: 14.05.2020).
5. Тан Дун. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Тан_Дун (дата звернення: 14.05.2020).
6. Хан Бо Ён. Творчество Юн Исана (композиторская, музыкально-просветительская, педагогическая, общественная деятельность). Автореф. канд. дис./ Хан Б. Ё. СПб, 2004. [Han Bo Yoon. Creativity of Yun Isan (composition, music and education, teaching, social activities). Author's ref. Cand. dis./Khan B. Y. SPb, 2004. (In Russ).].
7. Холопова В. Н. Китайский авангард: от Сан Туна до Тан Дуна // М. Е. Тараканов: Человек и Фоносфера. М., 2003. С.243-251. [Kholopova V.N. Chinese avant-garde: from San Tung to Tan Dun // M.E. Tarakanov: Man and the Phonosphere. M., 2003. p.243-251. (In Russ).]
8. Malm W. Traditional Japanese music and musical instruments : [англ.]. — Kodansha USA, 2000. (Yamaguchi Kan Series) .
9. The new Grove dictionary of music and musicians. Vol. 25. New York : Grove, 2001.

ЭРАЗМ РОТТЕРДАМСКИЙ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОЛЛАНДСКИЙ ПИСАТЕЛЬ, МЫСЛИТЕЛЬ – ГУМАНИСТ*Насиыва Сабина Р.**Azerbaijan State Pedagogical University***ERASMUS OF ROTTERDAM-EMINENT DUTCH WRITER, HUMANIST THINKER.**

Резюме. Одним из значимых и влиятельных представителей Северного Возрождения явился голландский философ и богослов Эразм Роттердамский. В начале XV века в Европе не было другого мыслителя, учёного и писателя, который бы пользовался такой известностью и славой. Ему принадлежала заслуга подготовки первого издания оригинала Нового Завета на греческом языке. Его настоящей родиной был античный мир, в котором он чувствовал себя, реально как дома и латинский язык, был его душевным родным языком, на нём он писал и совершенно свободно говорил. Выдающийся мыслитель-гуманист был против схоластического преподавания во многих университетах. Учёный Роттердамский автор произведений, в которых осмеивал человеческую глупость, невежество. Автор обладал прекрасным чувством сатиры, эрудицией и оптимизмом. Его ум, интеллект, одарённость способствовали тому, что известные учёные, кардиналы и правители имели честь общаться с ним. Эразм Роттердамский являлся одним из крупных представителей гуманизма во всей Европе. Его большая заслуга перед человечеством состоит в том, что он сотворил педагогические и философские творения, пронизанные духом гуманизма, любви и уважения ко всем людям на земле.

Summary. One of the most significant and influential representatives of the Northern Renaissance was the Dutch philosopher and theologian Erasmus of Rotterdam. At the beginning of the XV century in Europe there was no other thinker, scientist and writer who would enjoy such fame and glory. He was credited with preparing the first edition of the original New Testament in Greek. His real homeland was the ancient world, in which he felt really at home and the latin language, was his sincere native language, he wrote on it and was completely fluent. The eminent humanist thinker was opposed to scholastic teaching at many universities. The scientist of Rotterdam, the author of works in which he ridiculed human stupidity, ignorance. The author had a great sense of satire, erudition and optimist. His mind, intellect, and talent contributed to the fact that famous scientist, cardinals and rulers had the honor to communicate with him. Erasmus of Rotterdam was one of the largest representatives of humanism throughout Europe. His great merit to mankind is that he created pedagogical and philosophical creations permeated with the spirit of humanism, love and respect for all people on earth.

Ключевые слова: Эразм Роттердамский, гуманист, мыслитель, схоластика.

Key words: Erasmus of Rotterdam, humanist, thinker, scholasticism.

Эразм Роттердамский под псевдонимом, а позднее в переносе с латинского языка это имя стали озвучивать так- Дезидерий Эразм, известен как Герхардс – известный европейский философ, выдающийся голландский учёный, писатель и мыслитель, крупнейшая фигура среди существующих гуманистов эпохи, филолог, богослов.

Ему принадлежала заслуга организации первого издания оригинала труда «Новый завет» на греческом языке, снабжённого комментариями. Именно с него возникли попытки изучения текстов божественных писаний как объекта решающих исследований и способствовало возвращению античного наследия в Европейскую культуру.

Гуманизм - это система взглядов на окружающую действительность, в центре которой находится человек, интересующийся работой законов, по которым работает окружающий мир.

Характерным для эпохи Возрождения стала критика повседневных вещей. Гуманисты смотрели на мир по-другому. Стремление получить образование получило массовость, а люди, дающие знания, стали пользоваться уважением.

Великий гуманист Роттердамский принадлежал старшему поколению германских мыслителей, поколению "Рейхлиновскому", хотя и к числу младших этих представителей (он был на 12 лет моложе их).

Впрочем, Эразма Роттердамского нельзя отнести полностью ни к какому звену гуманистов, он был по характеру человеком сам по себе. Он действительно, представлял собою особую, индивидуальную и вполне самостоятельную фигуру в среде гуманизма германского.

Эразм Роттердамский – является наиболее наилучшим среди выдающихся гуманистов мыслителей эпохи Возрождения, появился на свет 28 октября 1469 года, хотя некоторые источники сообщают 1466 или 1467 как возможные даты появления на свет мальчика. Его родиной стал город Гауда, располагающийся недалеко от Бургунских Нидерландов (Роттердам), поэтому его фамилия – как прозвище, обозначающее регион проживания философа. Настоящее его имя – Герхард Герхардс (Дезидерий Эразм Роттердамский – это латинское прочтение).

Мальчик был незаконнорожденным ребёнком служанки и священника и поэтому воспитанием ребёнка занималась бедная, неграмотная мать под именем Герхард в городе Гауда. Сначала первоначальное образование ребёнок получил в местной начальной школе в Гауде, позже продолжил он образование в Девентере, где поступил в школу основанной общиной «Братьев общественной жизни».

Отец и мать умерли, когда он был ещё маленьким ребёнком. Его семья пострадала от чумы. Близкие его родственники со стороны отца почти не заботились о нём и не интересовались ребёнком, и потому он почти полностью не рассчитывал на лучшие перспективы.

Незаконнорождённый и круглый сирота – эти два обстоятельства не могли не оставить глубокого следа в жизни ребёнка и не наложить известного отпечатка на его характере.

Статус незаконнорожденного и специфика характера привели его принять решение связать свою судьбу в стенах монастыря. По совету своих опекунов, в особенности одного из друзей отца он поступил в Августинский монастырь (близ Гауды). С 1486 года (почти 6 лет) молодой человек провёл в обители монахов – наставников. В 1492 году его возвели в сан священника, обязанности которого исполнил в промежутке пять лет.

Молодой человек от природы был нерасположен к монашеству. Он до конца своих дней с негодованием говорил об сухости их разговоров, их обжорстве и выпивке, а теперь непосредственное знакомство со всеми тёмными и непривлекательными сторонами тогдашнего монастырского быта лишь усилили в нём отвращение к монашеству и те язвительные слова, которые целым градом сыплются на монахов из его сатирических произведений, представляют собою по значительной мере лишь отголосок тех дум и чувств, какие были пережиты им в пору вынужденного нахождения в постылых монастырских стенах.

Счастливым случай помог ему вырваться из монастырской атмосферы, в которой он задыхался. Блестящие интеллектуальные способности, обширный круг познаний, превосходное знание латыни привлекли к нему внимание влиятельных людей, благодаря этому юноша смог проститься Августинским монастырём к которому он так и не привык.

Епископ Камбрея видя большую одарённость молодого человека, который необыкновенным искусством владел изящной латинской речью, отправил его для изучения богословия в Парижский университет. Из Камбрея он перебрался в Париж, который в то время ещё оставался сердцем схоластической учёности.

Некоторое время одарённый юноша не проживал только в Париже, а путешествовал по разным городам Франции. В этот период, он тщательно изучал учёные труды по классической

литературе и богословию. Здесь в Париже он свёл знакомство с лордом Маунтджоом.

После нескольких лет нахождения во Франции, Эразм Роттердамский со своим воспитанником – англичанином совершил путешествие города Англии, где встретился членами гуманистического кружка. Здесь его встретили большим гостеприимством и уважением, как известного мыслителя - гуманиста. Он сдружился здесь с многими гуманистами, и в частности с Томасом Мором, сочинителем романа «Утопия», Колетом Джоном, а позднее с Фишером Джоном. Новые знакомства положили фундамент продолжительной дружбе философов и оказали значительное влияние на становление мировоззрения нидерландского мыслителя.

Некоторое время Эразм Роттердамский жил в Оксфорде, читал лекции в Оксфордском университете и особенно усовершенствовал свои знания по древним языкам.

Первые книги автора увидели свет в Париже. Эразм Роттердамский в небольшом томике в 1500 г. опубликовал своё первое крупное дебютное произведение под названием «Пословицы» или «Адагии» (Adagia).

Выдающийся мыслитель – гуманист в этой книге собрал греческие и латинские пословицы, крылатые выражения с комментариями составителя. Это сочинение представляет собой сборник изречений, поговорок, шуток, афоризмов, найденных им внутри сочинений древних писателей античности, а также раннего христианства.

В 1501 г. Эразм Роттердамский создал религиозно-этнический трактат, опубликованный в 1504 г. «Оружие воина христианина», в котором писатель тщательно сформировал главные принципы своей «философии Христа». Маленькая книжца представляет собой систематизированное поучение о христианских добродетелях.

В 1505 г. Эразм Роттердамский отправился в Италию, куда давно влекло его гуманистическая душа. Он здесь прожил почти два года и последовательно побывал в Болонье, во Франции, в Венеции и в Риме. Здесь ему оказывали почести и был радушно встречен с Папой Римским.

В третий раз Эразм Роттердамский переехал в Англию, по настоятельному приглашению своих единомышленников-гуманистов. В историю литературы учёный Роттердамский вошёл как автор замечательных юмористических произведений, в которых осмеивал непреходящую человеческую глупость, невежество. Небольшое сочинение автора «Похвала глупости» как он отмечал, написанное от скуки во время продолжительного в тогдашних способах передвижения его из Италии в Англию в 1509 г. и тем самым явилось популярным его творением и визитной карточкой учёного Роттердамского. Эта маленькая книга созданная рисунками Гольбейна имела громадный успех и была переиздана на всех языках европейских народов.

Знаменитая сатира «Похвала глупости», разнёсшая его известность в более широкие круги тогдашней читающей публики, была посвящена своему душевному другу Томасу Морю.

«Похвалу глупости» вполне можно назвать международным супербестселлером эпохи Возрождения. Автору этого произведения пришла удачная мысль – посмотреть на окружающую его реальную действительность, а также взглянуть на всё человечество, на мир с точки зрения глупости.

В 1511 г. учёный-мыслитель Эразм был удостоен чести быть ведущим профессором в известном Кембриджском университете.

В 1515 г. вышла его книга «Наставление христианского правителя», а спустя некоторое время – «Жалоба мира», описывающие взгляд мыслителя относительно завоевательных междоусобиц.

Первым изданием оригинального текста Нового Завета, широко известной образованной публике, стал греческо-латинский Новый Завет, подготовленный замечательным учёным Эразмом Роттердамским, впервые опечатанный в швейцарском городе Базеле в 1516 г. Тираж двух первых его изданий (1516, 1519 г.г.) составил невиданные для того времени 3300 экземпляров. Новым переводом Эразм Роттердамский заменил старый латинский перевод. Он восстановил текст относительно множества рукописей благодаря глубоким знаниям языка, а также гениальной критической проницаемостью.

В своей деятельности, он сумел соединить в себе учёного и литератора, богослова и сатирика. Он напечатал, как было выше сказано Новый Завет по исправленному тексту, издал творения западных и восточных **Отцов** и переведил на латинский язык, писал богословские трактаты учёного и нравственного характера, считая себя призванным очистить католицизм от лжетолкований и суеверий.

Эразм Роттердамский верил, что на формирование личности человека влияет обучение, которое предполагает интеллектуальное развитие, закладке основ нравственности и развитие религиозных взглядов.

Он выступил на защиту дитя, на защиту детства, что явилось принципиально новым в понимании детства и места воспитания в педагогике.

Внутренний мир ребёнка – божественный мир и поэтому нельзя относиться к нему с жестокостью. Автор резко выступал против жестокости школ Средневековья.

Многие педагогические взгляды мыслителя-гуманизма Эразма Роттердамского были новаторскими для того времени и сохраняют весомость по сей день. Его гуманистические идеи в

основном повлияли на развитии теории и практики в педагогике.

Последние годы жизни Эразма Роттердамского прошли в разъездах между швейцарским городом Базелем и другими странами. У него было множество друзей и он написал много любопытных и частенько забавных писем, из которых уцелело свыше двухсот.

Личность философа Эразма Роттердамского многогранная и все её грани имели весомое воздействие на гуманистическую мысль. Современники видели в нём великого гуманиста-мыслителя, социального реформатора, остроголов, реставратора библейских текстов.

Он и оригинальный учёный, писатель, гуманист, филолог, редактор и переводчик латинской и греческой классики, видный религиозный и политический деятель.

Под старость учёный-мыслитель Эразм Роттердамский, после долгих лет разъездов по свету, избрал своим постоянным пунктом пребывания имперский город Базель, имевший и по своему политическому и экономическому положению, и по контингенту своего населения, международный, общечеловеческий характер. Здесь он провёл почти безвыездно последние годы своей жизни.

Учёный, мыслитель-гуманист Эразм Роттердамский жил жизнью подходящую священнослужителю. У философа не было спутницы жизни и детей, а вся его личная жизнь проходило в путешествиях и в создании научных шедевров.

12 июля 1536 года скончался великий гуманист-мыслитель эпохи Возрождения Эразм Роттердамский.

Великий мыслитель-гуманист эпохи Возрождения ушёл из жизни в другой мир, закрепив за именем своим **главы гуманизма**.

В Базеле сегодня действует университет, в котором существует Эразмовское пособие. Студенты здесь всегда помнят его труды и цитаты великого учёного, гуманиста-мыслителя.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ардашев П.Н. Эразм Роттердамский // Энциклопедический словарь. Брокгауза и Ефрона: 86 том. СПб, 1904.
2. История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения // под ред. Л.М. Брагиной. Высшая школа. М.: 2001.
3. Пискунов А.И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. М.: Просвещение, 1989.
4. Эразм Роттердамский. Философские произведения. М.: 1989.

Derbak O.A.

Lecturer at the Department of International Tourism,
Hotel and Restaurant Business and Language Training
Alfred Nobel University, Dnipro, Ukraine

STRUCTURE OF PREPARATION OF THE FUTURE BACHELOR'S DEGREE IN TOURISM FOR PROFESSIONAL INTERACTION

Дербак О.А.

викладач кафедри міжнародного туризму,
готельно-ресторанного бізнесу та мовної підготовки
ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро, Україна

СТРУКТУРА ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНЬОГО БАКАЛАВРА З ТУРИЗМУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Summary. The article substantiates the structure of future bachelor's degree in tourism for professional interaction. The author defines the concept of "future bachelor's degree in tourism for professional interaction". The structure of future bachelor's degree in tourism for professional interaction consists of such components as motivational (a set of motives adequate to meet the goals and objectives of professional engagement (focus on interaction, focus on partnership and cooperation, the need for communication, the need for self-improvement); cognitive (a set of knowledge about the nature and features of professional interaction); activity (a set of skills that ensure effective professional interaction (perceptive-prognostic, organizational, communicative, reflexive-regulatory); personal (a set of personal qualities that contribute to successful professional interaction (contact, stress, ability to reflect)). The conclusions and recommendations for further research.

Анотація. У статті обґрунтовується структура готовності майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії. Подано авторське визначення поняття «готовність майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії». Структура готовності майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії складається з таких компонентів, як мотиваційний (сукупність мотивів, адекватних відповідно до цілей та завдань професійної взаємодії (спрямованість на взаємодію, орієнтація на партнерство і співпрацю, потреба у спілкуванні, потреба у самовдосконаленні); когнітивний (сукупність знань про сутність і особливості професійної взаємодії); діяльнісний (сукупність умінь, які забезпечують ефективну професійну взаємодію (перцептивно-прогностичні, організаційні, комунікативні, рефлексивно-регулятивні); особистісний (сукупність особистісних якостей, які сприяють успішній професійній взаємодії (контактність, стресостійкість, здатність до рефлексії)). Наведено висновки та перспективи подальших досліджень.

Keywords: *readiness, readiness for professional activity, readiness for professional interaction, tourism, future bachelor's degree in tourism.*

Ключові слова: *готовність, готовність до професійної діяльності, готовність до професійної взаємодії, туризм, майбутні бакалаври з туризму.*

Постановка проблеми. Готовність майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії – це особистісне інтегративне утворення, що становить єдність ціннісно-мотиваційного ставлення до професійної взаємодії, професійно-важливих особистісних якостей, сукупності знань, умінь і досвіду їх застосування, які забезпечують ефективну конструктивну взаємодію з усіма учасниками системи професійних відносин й реалізацію професійних функцій майбутнього фахівця туристичної індустрії. Така готовність є основою фахової підготовки студентів спеціальності «Туризм», результатом якої є формування здатності до співпраці з діловими партнерами і клієнтами, умінь забезпечувати з ними ефективні комунікації тощо. Тому важливою проблемою залишається характеристика структурних компонентів готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливими для розуміння сутності поняття «готовність» і його структури є праці таких учених, як Н. Арістова, Б. Байменова, Ж. Бекова і Ж. Сауля, Н. Волкова, М. Дьяченко і Л. Кандибович, О. Лебідь, Н. Мазур, В. Різник, В. Чічкін та інші. Проблема готовності до професійної діяльності стала об'єктом наукових досліджень багатьох провідних науковців. Різні аспекти готовності майбутнього фахівця в сфері туризму до професійної діяльності та шляхи формування готовності означених фахівців висвітлено у працях Г. Богатирьової, М. Галицької, А. Захаріної, С. Кобзової, Т. Колесник, С. Літовка-Деменіної, С. Мен, О. Тамочкіної, В. Тісянкової, Л. Щербак та інших. Проблему готовності до професійної взаємодії було порушено в дослідженнях Н. Волкової, Є. Радигіної,

В. Семиченка, Н. Тищенко, Ю. Устименка та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не зважаючи на значну кількість наукових праць, в яких розкрито сутність, структуру та зміст готовності до професійної взаємодії; особливості формування готовності майбутніх фахівців у сфері туризму до професійної діяльності, питання сутності та структури готовності майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії не було предметом окремих наукових досліджень.

Мета статті є виявлення та обґрунтування структури готовності майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення досліджуваних матеріалів дає можливість визначити основні компоненти готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії. Передусім це *мотиваційний компонент*, який відображає сукупність мотивів, адекватних відповідно до цілей та завдань професійної взаємодії (спрямованість на взаємодію, орієнтація на партнерство і співпрацю, потреба у спілкуванні, потреба у самовдосконаленні). Наступний компонент – *когнітивний* передбачає оволодіння системою знань про сутність і особливості професійної взаємодії; *діяльнісний компонент*, який включає сукупність умінь, які забезпечують ефективну професійну взаємодію (перцептивно-прогностичні, організаційні, комунікативні, рефлексивно-регулятивні); *особистісний компонент*, складовими якого є сукупність особистісних якостей, які сприяють успішній професійній взаємодії (контактність, стресостійкість, здатність до рефлексії).

Обґрунтуємо вибір кожного компоненту окремо та схарактеризуємо показники.

Перш за все зазначимо, що у структурі готовності до професійної взаємодії мотивація є тим основним поняттям, яке використовується для пояснення рушійних сил поведінки та діяльності майбутнього бакалавра з туризму.

Припускаємо, що мотиваційний компонент готовності до професійної взаємодії є смислоутворювальною складовою, оскільки передбачає формування стійкого прагнення майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії, усвідомлення цінності професії, потреби у творчій професійній діяльності, усвідомлення практичної значущості спілкування як основи професійної взаємодії майбутнього фахівця.

Аналіз літератури дозволив виділити три складові мотивації майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії: *мотивація до професійної діяльності* (відображає мотивацію майбутнього бакалавра з туризму до професійної діяльності й передбачену цією діяльністю професійну взаємодію); *мотивацію до комунікативної взаємодії* (відображає комунікативну сторону професійної взаємодії майбутнього бакалавра з туризму як таку, що

ґрунтується на комунікативній взаємодії суб'єктів туристичної індустрії); *індивідуальний рівень мотивації до професійної взаємодії* (передбачає мотивацію майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії, залежну від особистісних характеристик студента).

Мотивація до професійної діяльності розглядається в наукових працях (Н. Іванова, О. Кальчук, Т. Матієнко, О. Мірошніченко та ін.) переважно як дія конкретних мотивів, які обумовлюють вибір професії і тривале виконання обов'язків, пов'язаних з цією професією.

Авторитетною для нас вважається наукова позиція Т. Лісіціної, яка характеризує мотив професійної діяльності як усвідомлене спонукання до конкретної форми цього виду діяльності, яке пов'язане з внутрішнім відношенням до неї особистості. Вчена стверджує, що мотиви професійної діяльності формуються в результаті співвіднесення особистістю власних потреб і можливостей з предметами професійної підготовки, які є компонентами туристської діяльності. У цьому аспекті роль мотивації полягає в тому, що вона виконує функцію змістоутворення, тобто надає дійсності, яка відображається у свідомості, індивідуальне значення [11, с. 46].

Отже, мотивація майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії розглядається нами в контексті мотивації до професійної діяльності, під якою розуміємо дію конкретних спонукань, що обумовлюють вибір професії і тривале виконання обов'язків, пов'язаних з цією професією. Отже, здійснення професійної діяльності майбутнім бакалавром з туризму, формування в нього готовності до професійної взаємодії можливе лише за умови усвідомлення і прийняття ним професійної діяльності як цінності.

Мотивація до комунікативної взаємодії майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії визначається, насамперед, специфікою професійної діяльності фахівця з туризму, значну частину якої складає вербальне спілкування. Тому вмотивований на професійну діяльність майбутній бакалавр з туризму є переважно вмотивованим до комунікативної взаємодії із суб'єктами туристичної індустрії. З метою формування позитивної мотивації майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії необхідно, щоб зміст професійної взаємодії у навчальному процесі закладу вищої освіти відображав актуальні проблеми професійної діяльності майбутнього фахівця, тобто був наближений до реальної професійної діяльності. Отже, мотиваційно-ціннісний компонент майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії вміщує їхню позитивну мотивацію до участі в спілкуванні й спільній діяльності з клієнтами, колегами, керівниками та іншими суб'єктами професійної діяльності.

Індивідуальний рівень мотивації до професійної взаємодії майбутніх бакалаврів з туризму залежить, як було зазначено вище, від

особистісних характеристик студента. Крім того, на індивідуальний рівень мотивації до професійної взаємодії впливає загальний рівень мотивації до професії майбутнього фахівця сфери туризму, що спонукає студента до розвитку своїх комунікативних якостей як базових у структурі особистісних професійних якостей. Студенти, які мають високий рівень індивідуальної мотивації до професійної взаємодії, як правило, «упевнено почуваються в кожній професійній ситуації або ж швидко шукають шляхи для входження в неї; у них достатньо друзів, вони швидко встановлюють комунікативні зв'язки й мотивовані до їх зростання як у середовищі закладу вищої освіти, так і поза ним» [11, с. 46]. З огляду на це особливе місце в структурі мотиваційного компоненту займає, на нашу думку, *мотивація самовдосконалення*, яка є комплексом мотивів, що спонукають особистість до оволодіння новими знаннями, вміннями і навичками, становлення активної життєвої позиції.

У контексті нашого дослідження професійне самовдосконалення майбутнього бакалавра з туризму це свідомо робота майбутнього фахівця з розвитку своєї особистості як професіоналу, під час якої він реалізує потребу розвитку у себе професійно-важливих якостей, відповідних знань і вмінь, що сприятимуть успіху у професійній взаємодії, професійній діяльності та життєдіяльності взагалі.

У відповідності з вищезазначеним, показниками мотиваційного критерію готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії визначено: *спрямованість на взаємодію, орієнтація на партнерство і співпрацю, потреба у спілкуванні, потреба у самовдосконаленні*.

Другим компонентом готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії визначено *когнітивний*. Цей компонент був виокремлений нами у структурі готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії на основі теорії пізнавальної діяльності особистості; положення про роль теоретичних знань у формуванні особистості; принципів засвоєння нових теоретичних знань.

Звернемо увагу до наукової позиції В. Молоченко, яка стверджує, що «когнітивний компонент – складова досвіду взаємодії, яка репрезентована знаннями, що є необхідними для здійснення партнерства та їх результативними елементами – когнітивними оцінками» [9, с. 38]. Отже, рівень сформованості когнітивного компоненту готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії є результатом пізнавальної діяльності.

О. Єніліна, досліджуючи специфіку формування професійної самосвідомості студентів туристського закладу вищої освіти, зазначає, що когнітивний компонент відображає знання, можливості їх творчого застосування задля вирішення професійних завдань у туризмі та встановлювати логіко-сміслові зв'язки між ними [5].

На думку А. Віндюк, основним знаннями майбутніх фахівців туристичної індустрії є знання про закони взаємодії відносин у системі «людина – людина», які розкривають властивості особистості як майбутнього фахівця, так і клієнтів, з якими потрібно постійно спілкуватися в майбутній діяльності; знання про особливості культури, традицій гостинності, етикету, етнічних особливостей народів світу; знання української, російської, англійської та другої іноземної мов на рівні ділового спілкування; знання про принципи, форми, методи і засоби гостинності, які дають можливість бути конкурентоспроможними та мобільними на ринку праці індустрії туризму [3, с. 70].

Виходячи з інформації зі Стандарту вищої освіти України першого (бакалаврського) рівня галузі знань 24 «Сфера обслуговування» спеціальності 242 «Туризм» [14] щодо компетентностей, які мають бути сформовані у студентів по закінченню навчання, можна виділити ті з них, які безпосередньо пов'язані з формуванням готовності до професійної взаємодії: *загальні компетентності* (навички використання інформаційних та комунікаційних технологій, здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово, здатність спілкуватися іноземною мовою, навички міжособистісної взаємодії, здатність працювати в команді) та *спеціальні компетентності* (здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях, розуміння процесів комплексного туристичного обслуговування, здатність просувати та організовувати споживання туристичного продукту, здатність презентувати туристичний інформаційний матеріал, здатність визначати індивідуальні туристичні потреби, використовувати сучасні технології обслуговування туристів та вести претензійну роботу, здатність до співпраці з діловими партнерами і клієнтами, вміння забезпечувати з ними ефективні комунікації, здатність працювати у міжнародному середовищі на основі позитивного ставлення до несхожості до інших культур, поваги до різноманітності та мультикультурності).

Отже, відповідно до сформованих загальних та спеціальних компетентностей бакалаври з туризму вже повинні мати здатності до міжособистісної взаємодії, роботи в команді тощо. Враховуючи сформовані таким чином навички, вони повинні пізнавати нові способи професійної взаємодії. Проте варто звернути увагу, що зміст професійної освіти на сьогодні не вбачає необхідності приділяти більше уваги дисциплінам циклу професійної підготовки, які містять основи організації професійної взаємодії.

Ураховуючи вищенаведене, когнітивний компонент підготовки майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії, на нашу думку, пов'язаний з пізнанням і розглядається нами як процес і як результат, тому когнітивний компонент можна уявити, «з одного боку, як певний рівень спеціальних знань, відповідну ступінь їх

системності та спрямованості, з іншого боку – як накопичення знань, перехід їх на більш високий рівень системності, що дає можливість побачити цілісну картину світу, прояв загальних закономірностей в процесі спілкування з особами, що мають різний рівень розвитку, здоров'я, готовності до сприйняття тих чи інших туристських послуг» [4, с. 31]. При цьому відбувається переоцінка власних здібностей до професійної взаємодії, майбутній фахівець пізнає нові способи міжособистісної взаємодії та шукає ефективні способи комунікації.

Отже, когнітивний компонент передбачає глибоке усвідомлення майбутніми бакалаврами з туризму сутності професійної взаємодії, розуміння вагомості здійснення конструктивної взаємодії в професійній діяльності. Підсумовуючи зазначимо, що основою когнітивного компоненту є система теоретичних знань достатньо високого рівня узагальненості, що забезпечує їх використання і широке перенесення у відповідні професійні ситуації.

Показниками когнітивного критерію готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії визначено: повноту та міцність засвоєння системи знань про сутність, умови, стратегії і тактики побудови професійної взаємодії; методи встановлення, збереження і відтворення контакту; механізми взаємовпливу в міжособистісних стосунках; функції, форми, види та стилі спілкування.

Варто підкреслити, що когнітивний компонент містить систему знань, що мають бути усвідомлені майбутнім майбутніми бакалаврами з туризму і виступати підґрунтям для формування необхідних умінь здійснення професійної взаємодії. Тому, наступний компонент, який ми виділили у структурі готовності майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії є *діяльнісний*. Як зазначає Є. Радигіна, діяльнісний компонент готовності до професійних взаємодій в сфері гостинності визначає рівень розвитку професійних умінь, індивідуальний стиль їх реалізації, практичний досвід їх використання, здатність до творчого вирішення професійних завдань [12, с. 46].

Відзначимо, що у науковій літературі виділяють наступні уміння, які характеризують специфіку професійної взаємодії: активне безоціночне слухання, вміння підкорятися правилам та інструкціям, будувати партнерську взаємодію, самостійно і конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, організувати процес професійної взаємодії і навколишній простір, оцінити результати професійної взаємодії [12, с. 46]; обґрунтовувати, визначати і раціонально застосовувати шляхи і способи найбільш ефективного досягнення поставлених цілей, впливати на емоційну і раціональну сфери свідомості клієнтів з метою позитивного впливу на їх поведінку і ставлення до навколишньої дійсності [4, с. 32]; виділяти головне у складних явищах, не

акцентуючи на частковому, аналізувати й узагальнювати матеріал, усвідомлювати причинно-наслідкових зв'язків, інтуїтивно передбачати і застосовувати знання у нових ситуаціях [13]; забезпечувати комплексне обслуговування, яке спрямоване на задоволення потреб клієнтів туристичної індустрії [8]; уникати конфліктів, толерантно розв'язувати їх між іншими учасниками професійної діяльності [15] тощо.

1. Отже, діяльнісний компонент готовності до професійної взаємодії включає в себе вміння майбутнього бакалавра з туризму обґрунтовано визначати і раціонально застосовувати шляхи і способи найбільш ефективного досягнення цілей професійної взаємодії. Майбутній бакалавр з туризму повинен вміти впливати на емоційну і раціональну сфери свідомості учасників взаємодії з метою позитивного впливу на їх поведінку і ставлення до навколишньої дійсності. Тому, з урахуванням думок дослідників, які акцентували увагу на проблемі умінь майбутнього бакалавра з туризму, презентуємо власний погляд на сукупність груп умінь, які забезпечують здійснення ефективної професійної взаємодії:

– *перцептивно-прогностичні* (сприймати емоційний стан учасників професійної взаємодії, розпізнавати приховані мотиви й форми психологічного захисту суб'єктів взаємодії, прогнозувати розвиток і результати комунікативної ситуації, бачити головне в іншій людині, правильно визначати його ставлення до соціальних цінностей);

– *організаційні* (створювати емоційно-комфортні умови для спільної діяльності, ідентифікувати отриману інформацію, активно, емпатійно слухати учасників професійної взаємодії, усвідомлювати та регулювати позиції під час взаємодії);

– *комунікативні* (розуміти партнерів зі спілкування, їх мотиви та цілі, дискутувати та відстоювати власну позицію, встановлювати міжособистісні зв'язки, володіти засобами вербального та невербального спілкування);

– *рефлексивно-регулятивні* (оцінювати результати взаємодії, аналізувати власний комунікативний потенціал й потенціал інших учасників взаємодії, усвідомлювати та регулювати власний емоційний стан та стан партнера, аналізувати власну систему ставлень до партнера по взаємодії).

Показниками діяльнісного критерію готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії визначено: рівень прояву у студентів умінь, які забезпечують здійснення ефективної професійної взаємодії (перцептивно-прогностичні, організаційні, комунікативні, рефлексивно-регулятивні).

Досягти високого рівня готовності до професійної взаємодії неможливо без сформованості *особистісного компоненту*, який включає наявність у майбутнього бакалавра з туризму відповідних особистісних якостей.

2. Перш за все необхідно зупинитися на такій якості як *контактність*, яка передбачає здатність сприймати іншу людину як унікальну цінність, а не як засіб досягнення мети.

3. Учені (А. Василенко, М. Воробьова, В. Пітюков та ін.) по-різному тлумачать контактність, як-от: бажання працювати в сфері «людина-людина», інтерес до людей, здатність викликати прихильність до себе людей, прагнення вирішувати конфліктні ситуації [4, с. 34]; товариськість, здатність суб'єкта до встановлення міцних і доброзичливих відносин з оточуючими; стійкість і узагальненість форм соціальної поведінки спрямованого на встановлення справжніх, близьких міжособистісних контактів [2, с. 53]. Отже, контактність передбачає загальну схильність суб'єкта взаємодії до корисних і приємних соціальних контактів, адекватне самовираження в спілкуванні, саморозкриття, орієнтованість на особистісне спілкування без маніпулювання партнером.

Ураховуючи вищезазначені визначення, можна стверджувати, що майбутньому бакалавру з туризму для того щоб ефективно організувати продаж туру або послуги, необхідно вміти проявити інтерес до клієнтів, дізнатися про них максимум корисної для фахівця з туризму інформації [4, с. 34]. Отже, майбутні бакалаври з туризму повинні бути товариські, вміти розташувати до себе людей. Тому, контактність майбутніх бакалаврів з туризму визначається нами як здатність швидко встановлювати відносини з іншими людьми і соціальними групами. «Контактність передбачає вміння і готовність працювати в команді, яка є в туризмі основним інструментом роботи» [4, с. 34].

4. Наступною складовою особистісно-комунікативного компоненту готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії є *стресостійкість* – інтегративна властивість особистості, що забезпечує здатність до соціальної адаптації, збереження значимих міжособистісних стосунків, успішної самореалізації, досягнення важливих цілей, збереження працездатності та здоров'я [10].

Варто зазначити, що термін «стрес» тлумачать як психічний стан, що зумовлений процесом взаємодії людини та зовнішнього середовища [1]. Так, стрес є суб'єктивною реакцією людини на незвичайну ситуацію, яка виконує функцію самозбереження.

На нашу думку, причинами стресу в майбутніх бакалаврів з туризму в процесі здійснення професійної взаємодії можуть бути: довготривале та інтенсивне спілкування; емоційні взаємовідносини з клієнтами, підлеглими, колегами, керівництвом та іншими; неможливість або нездатність допомогти суб'єктові взаємодії; відсутність підтримки; міжособистісні конфлікти тощо. З метою ефективного подолання означених труднощів у майбутніх фахівців в сфері туризму повинна бути сформована така професійна якість як

стресостійкість. Під стресостійкістю розуміють «здатність протистояти сильним негативним емоціогенним впливам, які викликають високу психічну напруженість, стрес» [6]. Так, стресостійкість створює необхідні передумови для ефективної професійної взаємодії, забезпечуючи при цьому мобілізацію внутрішніх ресурсів. Отже, стресостійкість виступає важливою якісною характеристикою майбутнього бакалавра з туризму, яка свідчить про його здатність адаптуватися та зберігати оптимальну працездатність при виникненні екстремальних умов професійної діяльності.

Вагомою складовою особистісного компоненту готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії є *здатність до рефлексії*. На наш погляд, відсутність жорсткої регламентації в організації взаємодії та перехід до суб'єкт-суб'єктних відношень потребують від майбутнього бакалавра з туризму прояву здатності до рефлексії у професійній діяльності.

Так, здатність до рефлексії майбутнього бакалавра з туризму в контексті професійної взаємодії набуває своєї специфіки й рис, зумовлених характером професійної взаємодії, яке полягає в постійному рефлексивному аналізі професійної діяльності в цілому та професійної взаємодії зокрема, розумінні контексту як власних дій, так і дій учасників взаємодії. У цьому контексті здатність до рефлексії майбутнього бакалавра з туризму як якісна характеристика суб'єкта професійної взаємодії, що усвідомлює специфіку свого професійного «Я», осмислює процес і результати професійної взаємодії.

Показниками особистісного критерію готовності майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії визначено: рівень сформованості контактності, стресостійкості та здатності до рефлексії.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи, зазначимо, що нами виокремлено компоненти й критерії основного феномену дослідження, а саме готовності майбутнього бакалавра з туризму до професійної взаємодії: *мотиваційний* (сукупність мотивів, адекватних відповідно до цілей та завдань професійної взаємодії (спрямованість на взаємодію, орієнтація на партнерство і співпрацю, потреба у спілкуванні, потреба у самовдосконаленні); *когнітивний* (сукупність знань про сутність і особливості професійної взаємодії); *діяльнісний* (сукупність умінь, які забезпечують ефективну професійну взаємодію (перцептивно-прогностичні, організаційні, комунікативні, рефлексивно-регулятивні); *особистісний* (сукупність особистісних якостей, які сприяють успішній професійній взаємодії (контактність, стресостійкість, здатність до рефлексії)). Необхідність формування готовності майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії зумовлена об'єктивними потребами суспільства у наданні якісних туристських послуг згідно світових стандартів.

У подальших дослідженнях планується вивчення рівнів сформованості готовності майбутніх бакалаврів з туризму до професійної взаємодії засобами проектних технологій.

Список літератури:

1. Абабков В.А., Перре М. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. СПб. : Речь, 2004. 166 с.
2. Василенко А.Ю. Психологические особенности контактности в контексте самоактуализации личности. Вектор науки ТГУ, 2011. № 2 (5). С. 53–55.
3. Виндюк А.В. Професійна підготовка майбутніх фахівців з готельно-курортної справи в умовах ступеневої освіти: теорія та методика : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2011. 340 с.
4. Воробьева М.В., Питюков В.Ю. Профессиональная мотивация студентов туристского вуза: монография. Одинцово: АНОО ВПО «Одинцовский гуманитарный институт», 2013. 180 с.
5. Енилина Е.В. Формирование профессионального самосознания у студентов туристского вуза: автореф. дис. ... канд. пед. наук; спец.: 13.00.08. Рос. междунар. акад. туриз. Химки, 2012. 22 с.
6. Липовська Н.А. Особливості управління стресами в професійній діяльності державних службовців [Електронний ресурс]. URL: <http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2010-01/10lnadds.pdf>
7. Лисицына Т.Б. Профессионально-мотивирующее обучение студентов по специальности «Туризм» в условиях региона: дисс. ... канд. пед. наук; спец.: 13.00.01. Казань, 2007. 24 с.
8. Любышева Т.М. Формирование профессиональной компетентности у будущих менеджеров индустрии туризма на основе

интегративного подхода: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Чебоксары, 2013. 24 с.

9. Молоченко В.В. Формування у майбутніх фахівців аграрної сфери готовності до партнерської взаємодії у професійній діяльності: дис. ... канд. пед. наук; спец: 13.00.04. Вінниця, 2017. 265 с.

10. Никифорова Г.С., Дмитриевой М.А., Снеткова В.М. Практикум по психологии менеджмента и профессиональной деятельности : учеб. пособ. СПб. : Речь, 2003. 347 с.

11. Пушкар Т.М. Формування готовності майбутніх учителів філологічних спеціальностей до міжособистісної взаємодії засобами комунікативних технологій: дис. ... канд. пед. наук; спец.: 13.00.04. Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2016. 262 с.

12. Радыгина Е.Г. Формирование готовности к профессиональным взаимодействиям в процессе подготовки специалистов сферы гостеприимства в вузе [Электронный ресурс] : монография. Урал. гос. пед. ун-т. 2-е изд., перераб. и доп. Екатеринбург, 2017, 202 с. URL: <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/7501/1/uch00212.pdf>

13. Свиридова С.В. Роль природничо-наукових дисциплін у процесі професійної підготовки фахівців сфери туризму. Вісник Луганського національного Університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Частина I. 2011. № 14 (225). С. 61–66.

14. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 242 «Туризм» галузі 24 «Сфера обслуговування» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Міністерство освіти і науки. Київ. 2018. 18 с.

15. Степанець М.П. Професійні компетенції фахівців для сфери туризму. Географія і туризм, 2013. Вип. 24. С. 131–137.

Nakhod S.A.

Ph.D. Candidate of Science (Pedagogy)

Lecturer of the Department of Innovative Technologies in Pedagogy, Psychology and Social Work, Alfred Nobel University, Dnipro, Ukraine.

FACTORS AND CONDITIONS OF PREPARATION OF FUTURE SOCIONOMIC PROFESSIONALS FOR ACTIVITIES IN AN INCLUSIVE EDUCATION SYSTEM

Наход С.А.

кандидат педагогічних наук,

викладач кафедри інноваційних технологій з педагогіки,

психології та соціальної роботи

Університету імені А. Нобеля м. Дніпро

ФАКТОРИ ТА УМОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ ПРОФЕСІЙ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

Summary. The article is devoted to identifying the main factors and conditions that determine the preparation of future specialists of socionomic professions for activities in an inclusive education environment. The article deals with the psycho-pedagogical direction of socionomic professions: psychologist, teacher, social teacher, social worker, tutor. It is found that significant internal factors of the preparation of specialists of socionomic professions in higher education to work in an inclusive environment are: a substantial need of the individual for

self-development and self-improvement, axiological orientation and inclusive competence of the future professional. Among the most significant external factors are the proactive nature of the study and the factor of personification of the educational process. On the basis of the scientific literature analysis, pedagogical conditions are correlated with the content-structural components of the readiness of specialists of socio-economic professions to work in the conditions of inclusive environment: organization of emotional and personal mastering of professional knowledge by future specialists; orientation of the content of education on the development of the stated readiness; pedagogical support of students' ability to reflect their own professional experience. It is concluded that preparation of future specialists of socio-economic professions for activities in the system of inclusive education is a purposeful managed process of creation of pedagogical conditions, actualization of internal and external factors that ensure the further formation of all components of readiness in the professional activity, taking into account the specifics of the inclusive education environment.

Анотація. Стаття присвячена визначенню основних факторів та умов, що детермінують підготовку майбутніх фахівців соціономічних професій до діяльності в інклюзивному освітньому середовищі. У роботі розглянуто психолого-педагогічний напрямок соціономічних професій: психолог, педагог, соціальний педагог, соціальний робітник, тьютор. Встановлено, що значущими внутрішніми факторами підготовки вищевказаних фахівців соціономічних професій у навчальному закладі до роботи в інклюзивному середовищі є: субстанційна потреба особистості в саморозвитку і самовдосконаленні, аксіологічна спрямованість та інклюзивна компетентність майбутнього професіонала. Серед найбільш значущих зовнішніх чинників виділено випереджаючий характер навчання та фактор персоніфікації навчального процесу. На підставі аналізу наукової літератури визначено педагогічні умови, що корелюють із змістовно-структурними компонентами готовності фахівців соціономічних професій до діяльності в умовах інклюзивного середовища: організація емоційно-особистісного засвоєння майбутніми спеціалістами професійних знань; орієнтація змісту освіти на розвиток зазначеної готовності; педагогічний супровід розвитку у студентів здатності до рефлексії власного професійного досвіду. Зроблено висновок, що підготовка майбутніх фахівців соціономічних професій до діяльності в системі інклюзивної освіти – це цілеспрямований керований процес створення педагогічних умов, актуалізації внутрішніх і зовнішніх факторів, що забезпечують подальше формування у професійній діяльності усіх компонентів готовності з урахуванням специфіки інклюзивного освітнього середовища.

Keywords: specialists of socio-economic professions, factors and conditions of preparation for activity, inclusive education, inclusive environment.

Ключові слова: фахівці соціономічних професій, фактори та умови підготовки до діяльності, інклюзивна освіта, інклюзивне середовище.

Актуальність проблеми: За останні десятиліття в Україні під впливом ліберально-демократичних перетворень відбулася істотна зміна ставлення суспільства до осіб з особливими освітніми потребами. Все більше людей усвідомлюють, що психофізичні порушення не стають на заваді людській сутності, здатності відчувати, переживати, отримувати соціальний досвід. У зв'язку з цим набуває поширення інша форма отримання освіти – інклюзія. Введення інклюзивної освіти сприятливо впливає не тільки на розвиток особистості з особливими освітніми потребами, але і на тих дітей, які знаходяться в одному колективі з такою особистістю. Однією з основних проблем сучасної освіти є недостатньо якісна підготовка фахівців соціономічних професій до діяльності в інклюзивному освітньому середовищі, зокрема, практичних психологів, педагогів, соціальних педагогів, тьюторів, соціальних робітників. Відсутність системного підходу до вирішення цієї проблеми, невизначеність факторів та умов, що детермінують підготовку зазначених спеціалістів, призводить до дефіциту необхідних компетентностей у майбутніх професіоналів, несформованості у них цілісного уявлення про зміст майбутньої діяльності. Потреба заповнити цю прогалину в науковому знанні, соціальна, наукова і практична актуальність

зазначеної проблеми та наш особистий інтерес зумовили вибір теми дослідження.

Мета статті – визначення основних факторів та умов, що детермінують підготовку майбутніх фахівців соціономічних професій до діяльності в інклюзивному освітньому середовищі.

Аналіз досліджень і публікацій. Нині в Україні склалися передумови для теоретичного й практичного розв'язання окресленої проблеми, це підтверджено ґрунтовними науковими працями, в яких схарактеризовано положення сучасної психолого-педагогічної науки про закономірності навчання дітей з особливими освітніми потребами та без них (Р. Аслаєва, В. Бондар, Елен Р. Данієлс, В. Засенко, Л. Зінченко, Т. Зубарева, В. Єрмаков, Т. Калініна, А. Колупаєва, С. Кульбіда, Ю. Найда, Т. Сак, В. Синьов, В. Сєднева, О. Таранченко, Р. Ghesquière, В. Maes, E. March, G. Moors та інші); охарактеризована підготовка фахівців психолого-педагогічного профілю (І. Бех, Н. Бідюк, Н. Білик, В. Болотов, М. Гриньова, М. Євтух, І. Зязюн, Н. Лісова, Н. Ничкало, В. Стрельников, П. Худоминський, Т. Шамова, В. Ягупов та інші). Проблема формування інклюзивної компетентності педагогів та осіб, які працюють із дітьми, що мають особливості психофізичного розвитку, була предметом наукового пошуку С. Альохіної, Л. Антонюк, Ю. Бойчука, О. Бородіної, С. Наход, І. Хафізулліної, В. Хитрюк, М. Barnes, R.

Motschnig-Pitrik, A. Santos та інших. Різноманітні аспекти підготовки вчителів досліджували А. Береснев, О. Бігич, С. Данилюк, Г. Дегтярьова, Л. Калініна, Л. Лузан, С. Ніколаєва, Ю. Пассов, О. Петрашук, К. Савченко, О. Семенов, С. Титова, О. Тонконіг, В. Шуляр, G. Dudeney, N. Hockly, J. Loescher, R. Petkutė, J. Richards, M. Sprat та інші. Водночас бракує розвідок, присвячених проблемі взаємодії між фахівцями соціономічних професій у процесі здійснення ними професійної діяльності у системі інклюзивної освіти, питанню визначення факторів та умов, що детермінують підготовку таких спеціалістів у період навчання у виші.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, соціономічні професії – це професії, що вирішують професійні завдання, пов'язані з соціальними стосунками в суспільстві, зміст яких зосереджено на їх розвитку, регуляції, дослідженні соціальних закономірностей і тенденцій, збереженні, трансформації історично визначених і прийнятих у суспільстві форм культури й традицій на всіх рівнях соціальної взаємодії [7, с. 131]. У нашій роботі ми розглядаємо психолого-педагогічний напрямок соціономічних професій: психолог, педагог, соціальний педагог, соціальний робітник, тьютор. Сучасний етап розвитку суспільства потребує професіоналів зазначеної категорії, які мають сформовану на високому рівні готовність до роботи в умовах інклюзивного середовища. Це передбачає не тільки визначення змісту їх підготовки, але і пошук факторів, умов, які детермінують формування цієї готовності.

Відомо, що під фактором розуміється причина, рушійна сила будь-якого процесу або явища. У науково-педагогічних дослідженнях зазвичай диференціюються внутрішні і зовнішні фактори. Внутрішні фактори можна співвіднести з особистістю, отже вони мають психологічну природу. Зовнішні фактори корелюють зі створюваними педагогічними умовами і є для них своєрідним «пусковим механізмом».

У контексті нашого дослідження вважаємо, що значущими внутрішніми факторами підготовки фахівців соціономічних професій у вищому навчальному закладі до роботи в інклюзивному середовищі є: субстанційна потреба особистості в саморозвитку і самовдосконаленні, аксіологічна спрямованість та інклюзивна компетентність майбутнього професіонала. Дієвість цих факторів повинна бути педагогічно забезпечена в системі вищої освіти.

Щодо першого фактору зазначимо, що саморозвиток – це процес цілеспрямованої творчої зміни особистістю власних духовно-ціннісних, морально-етичних, діяльнісно-практичних, інтелектуальних, чуттєвих, характерологічних особливостей для більш ефективного досягнення власних життєвих цілей і більш успішного виконання свого соціального призначення. Дослідники вважають, що процес саморозвитку актуалізується в юнацтві, коли молода людина замислюється над професією і намагається їй

відповідати. Однак, включення людини в фахову діяльність, виявлення в ній власної недосконалої та бажання виконувати професійні обов'язки на високому рівні не менш сильно мотивує професіонала до роботи над собою. Якщо субстанційна потреба особистості в саморозвитку і самовдосконаленні блокується або недостатньо сформована, тоді актуалізуються деструктивні процеси: емоційне вигорання, професійна деформація особистості, неприйняття ідей інклюзії, небажання працювати з батьками дитини, що має особливі освітні потреби, тощо [12, с. 231].

Аксіологічна спрямованість особистості як внутрішній фактор підготовки фахівців соціономічних професій до діяльності у системі інклюзивної освіти визначає мотиви цієї діяльності та стимулює виникнення потреби фахівця в оволодінні професійно-значущими компетенціями. Цінності, обрані в якості позиції, виступаючи в ролі ідеалу і цілей життя, є ціннісними орієнтаціями, які утворюють «смыслову вертикаль» професійної діяльності. Вони є показниками зрілості особистості та активно впливають на якість взаємодії у процесі діяльності в інклюзивному середовищі. Цінності діяльності можна умовно поділити на дві основні аксіологічні групи: 1) загальнолюдські, що представлені універсалами добра, істини, свободи, справедливості, відповідальності, порядності, співчуття, милосердя, довіри, альтруїзму, розуміння, тощо; 2) цінності безпосередньої діяльності в умовах інклюзивного середовища: цінність педагогічної культури і майстерності, повага до усіх суб'єктів освітнього простору, любов до дітей, цінність професії, інноваційна спрямованість, тощо. Система цінностей особистості не є константною, вона може змінюватися, поповнюватися, трансформуватися, розширюватися, вибудовуватися у нову ієрархію, проте при цьому незмінним залишається системоутворюючий компонент, навколо якого групуються інші цінності. На наш погляд, таким компонентом є гуманність, яка визначається як вершина моральності, що реалізується у таких професійно-мoralних якостях як емпатія, тактовність, толерантність, співчуття, співпереживання, милосердя, тощо. Дослідники наголошують, що вдосконалення інклюзивної аксіологічної спрямованості фахівців відбувається в режимі «занурення» у реальну ситуацію, коли психологічні, методичні, організаційні проблеми, які виникають під час упровадження інклюзивної освіти, подані у максимально конкретизованому вигляді. Саме за таких умов зростає вірогідність усвідомленого сприймання та критичного оцінювання власних можливостей у реалізації ідеї інклюзивної освіти [1, с. 248].

З аксіологічною спрямованістю щільно пов'язана інклюзивна компетентність, яка визначається нами як інтегральне особистісне утворення, що входить до складу «soft skills» визначеної категорії спеціалістів, об'єднує

аксіологічний, прогностичний, інноваційний, соціально-комунікативний, акмеологічний компоненти та обумовлює здатність особистості здійснювати професійні функції в процесі інклюзивного навчання, враховуючи різні освітні потреби дітей, забезпечуючи їх включення в загальноосвітнє середовище, створюючи умови для їх розвитку та соціалізації [7, с. 133]. Високий рівень сформованості інклюзивної компетентності дозволить фахівцю почуватися вільно та впевнено в оновленому освітньому просторі та зробити процес навчання більш ефективним та продуктивним. Дослідження показують, що формування зазначеної компетентності в системі вищої професійної освіти проходить два етапи. На першому, допрофесійному етапі, студенти отримують ті знання, уміння та навички, що становлять основу зазначеної компетентності. На цьому етапі важливого значення набувають спеціалізовані дисципліни, спецкурси та тренінги інклюзивної спрямованості, що входять до навчального плану майбутніх фахівців. На професійному етапі розвиток інклюзивної компетентності відбувається у процесі проходження виробничої практики та вже у період здійснення безпосередньої діяльності. Даний етап безперервний та відбувається протягом усієї професійної діяльності спеціаліста. Зіставляючи ці діалектично взаємопов'язані етапи, відзначимо, що навчання у вищому освітньому закладі в основному дає теоретичний ґрунт, в той час, як у професійній діяльності акцент переноситься на практичну складову, на сучасні психолого-педагогічні технології, які повинні засвоїти професіонал [6, с. 44-45].

Серед найбільш значущих зовнішніх чинників виділяємо випереджаючий характер навчання та фактор персоніфікації навчального процесу. На сьогодні наукова інформація розширюється та оновлюється з такою швидкістю, що неохитне твердження, сформульоване сьогодні, вже завтра може мати імовірнісний характер [2, с. 70-71]. Це означає, що сучасні фахівці, особливо соціономічних професій, повинні з випередженням, тобто систематично, підвищувати свій професійний і культурний рівень, самовдосконалюватися. Разом з тим, випереджаючі тенденції розвитку сучасної освіти спонукають майбутніх спеціалістів замислюватися над вічними загальнолюдськими цінностями, які, незважаючи на мінливі тимчасові обставини, залишаються неохитними. Такими цінностями є життя і розвиток людини. Випереджаючий характер безперервної освіти в поєднанні з її спрямованістю на вічні цінності є вектором гуманізації суспільства, його гармонійного та прогресивного розвитку.

Як зазначалося раніше, великого значення у процесі підготовки фахівців соціономічних професій до діяльності в інклюзивному середовищі ми надаємо фактору персоніфікації освітнього процесу, який передбачає надання студенту

можливості оцінювати істинність отриманих знань і обраних рішень з позицій особистісних смислів і власних цінностей. Досить тривалий час в практиці освіти переважав деперсоніфікований ідеал пізнання, коли об'єктивність результатів була позбавлена особистісних компонентів. У результаті отримані рафіновані знання відчувалися від особистості, а, отже, і від професійної діяльності [4, с. 38]. Тому сьогодні важливо не стільки саме знання фахівця, скільки усвідомлення цінності такого знання для практичної діяльності та вміння його грамотно використовувати в процесі вирішення професійних завдань. Існує ряд способів персоніфікації освіти, серед яких: надання студентам можливості обирати індивідуальну траєкторію вивчення навчального матеріалу; допомога у розкритті взаємозв'язків досліджуваного явища з соціальною та культурною сферами буття, а також психофізіологічним станом особистості; створення на заняттях умов для взаємодії і співробітництва, що забезпечують обмін особистісними смислами; залучення майбутніх фахівців до аналізу ситуацій, спонукання їх критично поставитися до усталених переконань та псевдоцінностей; встановлення діалогічності, в результаті якого відбувається інтеріоризація емпірично отриманих знань на рівень більш глибоких узагальнень та висновків, тощо.

В системі вищої освіти для формування готовності фахівців соціономічних професій до діяльності в інклюзивному середовищі повинні бути забезпечені адекватні цьому процесу педагогічні умови. В даний час на рівні теорії і методики професійної освіти представлено значну кількість наукових досліджень, присвячених вивченню умов реалізації тих чи інших педагогічних процесів, що говорить про особливий статус поняття «умови» в педагогіці. Умова – це відношення предмета до оточуючих його явищ, без яких він існувати не може. Сам предмет виступає як щось обумовлене, а умова як зовнішнє до предмету різноманіття об'єктивного світу [5, с. 210-212]. Отже, умови представляють собою об'єктивно існуючі феномени, які можуть створюватися, усунуватися або коригуватися дослідником. Більш того, детермінуючи явища і процеси, умови самі піддаються до їх впливу. Слід зазначити, що поняття «умова» часто протиставляється поняттю «причина» на тій підставі, що причина безпосередньо формує певний процес і явище, а умова призводить до запланованих результатів з різною долею ймовірності.

Аналіз наукової літератури дозволив нам визначити такі педагогічні умови, що корелюють з змістовно-структурними компонентами готовності фахівців соціономічних професій до діяльності в інклюзивному середовищі: організація емоційно-особистісного засвоєння майбутніми спеціалістами професійних знань; орієнтація змісту освіти на розвиток зазначеної готовності; педагогічний супровід розвитку у студентів здатності до рефлексії свого професійного досвіду.

Щодо організації емоційно-особистісного засвоєння майбутніми спеціалістами професійних знань наголошуємо, що вона пов'язана з ціннісно-мотиваційним компонентом зазначеної готовності. Ця складова характеризує професійну готовність фахівця з точки зору ціннісних орієнтацій і сформованих на їх основі мотивів професійної діяльності, а також особистісних якостей особистості. Цінності та мотиви впливають на безпосереднє спілкування майбутніх фахівців з усіма суб'єктами інклюзивного середовища, а також стимулюють його до вдосконалення власного досвіду в процесі самоосвіти. Організація емоційно-особистісного засвоєння професійного знання має бути спрямована на актуалізацію у студентів емоційного фонду, розширення спектру пережитих емоцій та почуттів і, головне, співвіднесення їх з соціально-педагогічною діяльністю. Це можливо шляхом включення в зміст занять фрагментів, які несуть не тільки теоретичну, але і емоційно важливу інформацію. Серед них: використання нестандартних і маловідомих матеріалів періодичної преси, екскурсів в історію проблеми, матеріалів власних досліджень викладача, творів мистецтва, яскравих прикладів із життя, трансляцій педагогом свого ставлення до досліджуваного питання [9, с. 105]. Наповнити емоціями процес навчання, а також змінити неконструктивну поведінкову стратегію допомагає використання методу кейсів, для вирішення яких недостатньо просто сформованих стереотипів поведінки і наявних знань, тут переважають почуття та емоції.

Вчені також акцентують увагу на необхідності включення переживання в основу методики викладання дисциплін гуманітарного циклу, адже як процес пізнання або усвідомлення знання воно протиставлено інтелектуальному засвоєнню, тому що відноситься до емоційно-ціннісної категорії [11]. У співпереживанні особистість ніби переміщує досліджуваний феномен у простір своєї суб'єктивності, конструюючи уявлення про нього, використовує символи та виражає у предметах життєво важливі потреби, на протиположності інтелектуальному пізнанню, яке відбувається за допомогою аналізу та уподібненню функцій пізнавальної сфери характеристикам досліджуваного об'єкта. Отже, у результаті освоєння світу через призму переживання формується особистісне знання, в той час як суто раціоналістичне пізнання призводить до виникнення об'єктного та абстрактного знання, яке не використовується в практичній діяльності.

Навчання через переживання містить в собі величезний потенціал для розвитку готовності фахівців соціономічних професій до діяльності в умовах інклюзивного середовища, оскільки емоційно забарвлене знання більш дієве та краще засвоюється. Шляхом включення в переживання майбутній фахівець розвиває душевність, емоційну чуйність, здатність до емпатії; формуються ціннісні орієнтації, які не представляється можливим

розвивати, спираючись тільки на інтелектуальні процеси.

Таким чином, емоційно-особистісне засвоєння професійного знання означає, що фахівцям соціономічних професій пропонується такий зміст освіти, використовуються такі форми і методи навчання, які викликають у них емоційну реакцію, збагачують емоційний досвід, формують необхідні аксіологічні орієнтації та мотивують до діяльності в інклюзивному освітньому середовищі.

Ще однією умовою формування зазначеної готовності є орієнтація змісту освіти на вдосконалення когнітивно-інформаційного компонента, який представлений концептуальним знанням філософії інклюзивної освіти, основних тенденцій її розвитку й цінності для дітей з особливим освітніми потребами; фактологічним знанням психофізичних особливостей розвитку таких дітей, проблем та специфіки їх життєдіяльності, сутності соціально-педагогічного супроводу; технологічним знанням найефективніших форм, засобів, методів, прийомів розвитку дітей відповідно до їх віку, тощо. Деякі із зазначених знань студенти засвоюють у вишій у процесі вивчення дисциплін психологічно-педагогічного циклу, що спрямовані на формування складових інклюзивної готовності: міжкультурну, яка передбачає встановлення позитивних взаємовідносин між людьми, взаєморозуміння та повагу один до одного; регулятивну, яка включає емоційно-вольові процеси і забезпечує здатність суб'єкта до самоконтролю, саморегуляції діяльності та впливу на поведінку людей; комунікативну, що реалізована у взаємодії з іншими людьми; рефлексивну, яка передбачає здатність до усвідомлення та фіксування змін, що відбуваються у власній особистості, пошук їх причини та об'єктивне оцінювання; персональну, що представляє собою актуалізацію та реалізацію власного потенціалу, готовність до постійного підвищення освітнього рівня, здатність самостійно отримувати нові вміння та знання, самовдосконалюватися.

Слід зазначити, що ці складові формуються завдяки систематичному інтегруванню навчальних дисциплін не стільки шляхом поєднання знань, скільки за допомогою внутрішньому синтезу ідей, асоціюванню феноменів, осягненню одного знання через інше. Для здійснення компетентнісного підходу до професійної підготовки фахівців соціономічних професій необхідна відповідна організація освітнього процесу, яка передбачає зміну ролі викладача, використання активних та інтерактивних методів навчання, що стимулюють обмін досвідом, творче рішення проблем, розвиток креативних ідей [3, с.142]. Це окреслить іншу розстановку пріоритетів, акцентуючи на практичній стороні питання, переважанню ролі умінь, досвіду, навичок застосування отриманих знань.

Важливою умовою формування готовності фахівців соціономічних професій до діяльності в умовах інклюзивного середовища є педагогічний супровід розвитку у студентів здатності до рефлексії свого професійного досвіду. Саме дієво-практичний компонент включає набір професійно значущих умінь і здібностей майбутніх спеціалістів: перцептивні (здатність тактовно взаємодіяти з усіма учасниками інклюзивного освітнього середовища; адекватно сприйняти їх емоційні стани; здатність до емпатії); сугестивні (здатність до емоційної підтримки); здатність до медіації (здатність бути посередником між суб'єктами інклюзивного освітнього простору; здатність до регулювання свого емоційного стану в стресових ситуаціях) [9, с. 98]. Ці здібності формуються у процесі діяльності на основі рефлексії власного професійного досвіду і доцільності своєї поведінки.

Рефлексія, як поняття, глибоко і всебічно досліджена в філософії, педагогіці і психології, тому на даний момент має різноманітність дефініцій, які акцентують увагу на різних її аспектах. Вчені під професійною рефлексією розуміють психологічний механізм професійного самовдосконалення і самоактуалізації, що виявляється у здатності фахівця займати аналітичну позицію по відношенню до себе і професійної діяльності.

Професійна діяльність фахівців соціономічних професій за своєю природою є рефлексивною і включає: рефлексію діяльності, що здійснюється (реальні вказівки, пропозиції, поради, спонукання до дії); визначення стратегії дії (вибір програми дій з урахуванням ситуації, що склалася і стану готовності до її вирішення); аналіз і власну оцінку обраної стратегії і реалізованої на її основі програми, співвіднесення її з поставленими цілями і завданнями. Рефлексивне управління складає основу самовдосконалення професійної діяльності, міжособистісного спілкування, професійних умінь спеціаліста. Ми вважаємо суттєвим визначити кілька моментів, що відображають роль рефлексії у майбутній діяльності фахівців в умовах інклюзивного освітнього середовища: рефлексія є однією з важливих умов засвоєння змісту діяльності; на підставі рефлексії здійснюється контроль і управління процесом засвоєння знань, формування умінь; рефлексія необхідна при зміні умов професійно-освітньої діяльності; рефлексія є одним із основних механізмів розвитку власне діяльності [8, с. 138].

У зв'язку з цим треба наголосити, що зупинка у саморозвитку, яка призводить до нездатності адаптуватися до змін навколишнього світу, використовувати нові знання і технології, адекватно вирішувати професійні й особистісні проблеми, є істотним обмеженням діяльності фахівців соціономічних професій, оскільки лише вільна і творча особистість здатна вийти за межі того, що визначено конкретними причинами та установками. Для того, щоб здійснити таку дію,

треба знайти, створити нові способи діяльності та форми спілкування.

Таким чином, рефлексуючий фахівець – це особистість, яка володіє глибиною, проблемністю і критичністю мислення; відкритістю, готовністю до діалогу; гнучкістю у пошуку альтернативних підходів до вирішення проблем; варіативністю і пластичністю у комунікативних стратегіях, особистісним включенням у діяльність, прийняттям відповідальності за вибір рішення, а також уміннями аналізувати та досліджувати свій досвід.

У процесі навчання у вищому освітньому закладі становлення цього компонента готовності відбувається в процесі роботи з кейсами, прогнозуванні подальшого розвитку педагогічних ситуацій, аналізу проблемних моментів шляхом зіставлення буденного та наукового досвіду, складання алгоритмів майбутньої професійної діяльності, тощо. У цьому контексті важливого значення набуває виробнича практика та стажування, в процесі якої майбутній фахівець працює не просто з ситуацією, яка відбувалася і завершилася певним чином, а з конкретними суб'єктами інклюзивного освітнього середовища, факторами і характерними тільки для даного випадку передумовами. Саме в рішенні дійсних проблемних ситуацій проявляється сформованість або несформованість у фахівця досліджуваної готовності. В цей період студенти знаходять особистісний сенс знань, отриманих у вишах, за умови, якщо у процесі стажування отримуватимуть психолого-педагогічну підтримку. Спільна з колегами рефлексія, які пережили і зрозуміли багато спільного, і все ж отримали унікальний досвід соціально-педагогічної діяльності, являє собою найбільш вдалий комплекс умов для того, щоб перевести сукупність досвіду, знань і почуттів у коло професійних переконань, які здатні стати базою для розвитку професійно значущих установок, співзвучних ідеям інклюзивної освіти.

Висновки: Отже, проведений аналіз дозволяє нам дійти висновку, що підготовка майбутніх фахівців соціономічних професій до діяльності в системі інклюзивної освіти – це цілеспрямований керований процес створення педагогічних умов, актуалізації внутрішніх і зовнішніх факторів, що забезпечують подальше формування у професійній діяльності усіх компонентів готовності з урахуванням специфіки інклюзивного освітнього середовища. Удосконалення освіти зазначеної категорії спеціалістів повинно бути спрямоване на формування нової генерації фахівців, спроможних використовувати технології інклюзивної освіти, розв'язувати завдання навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами разом з однолітками нормотипового розвитку. Підготовка фахівців соціономічних професій до діяльності у системі інклюзивної освіти має відповідати вимогам, відображеним у світовому й державному законодавстві вищої освіти, а також тенденціям до інтеграції України в європейський освітній простір,

формувати мобільність і конкурентоспроможність майбутніх спеціалістів, розвивати особистісні якості, що забезпечуватимуть самореалізацію та творчу діяльність в обраній професії. Перспективним напрямком наших подальших розвідок вважаємо створення технології спільної підготовки фахівців соціономічних професій до діяльності в системі інклюзивної освіти.

Список літератури

1. Возняк И. В. Развитие ценностно-мотивационного компонента готовности учителя к инклюзивному образованию детей. *European Social Science Journal*. 2016. № 2. С. 246–255.
2. Ефименко В. Н., Рачковская Н. А. Фомы и методы подготовки будущих социальных педагогов к сопровождению неблагополучной семьи. *Ярославский педагогический вестник*. 2016. №5. С. 68-74.
3. Казачінер, О. С. Розвиток інклюзивної компетентності вчителів-філологів у системі післядипломної освіти: монографія. Х. : видавництво ФОП Панов А. М. 2017.
4. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи. Київ: Самміт-книга, 2009. 272 с.
5. Конопацька О. С. Розвиток системи підготовки педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів до роботи в умовах інклюзії: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-методичної конференції, присвяченої 97-річчю від дня народження Василя Сухомлинського [«Ідеї гуманної педагогіки та сучасна система інклюзивного навчання»], (м. Кіровоград, 29-30.09 2015 р. / уклад. О. Е. Жосан. Кіровоград: Ексклюзив-систем, 2015. С. 210-215.
6. Кучай О. В. Компетенція і компетентність – відображення цілісності та інтеграційної суті результату освіти. *Рідна школа*. 2009. №11. С. 44-48.
7. Наход С. А. Значущість «soft skills» для

професійного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 5 Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Випуск 63: збірник наукових праць. Київ: вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. С. 131-136.

8. Наход С. А. Щодо питання визначення сутності та критерія сформованості рефлексивного компоненту прогностичних умінь практичних психологів. *Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (26-27 березня 2015 року м. Суми) / СумДПУ імені А. С. Макаренка . Суми , 2015. Вип. 1. С. 136-139.*

9. Рачковская Н. А. Теоретико-методологические основы развития эмоциональной культуры социального педагога в вузе. *Монография*. М.: Издательство МГОУ, 2011. 202 с.

10. Савчук Л. Компетентісний підхід у підвищенні кваліфікації педагогів до запровадження інклюзивної моделі навчання дітей з особливими освітніми потребами. *Нова пед. думка*. 2010. № 1. С. 98-101.

11. Прядко Л., Фурман О. Готовність педагога загальноосвітнього навчального закладу до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами як успішний фактор інклюзивного навчання : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Формування готовності педагогічних працівників до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання»]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://roippo.org.ua/activities/research/conferenc.php/376/>.

12. Шандрук С. К. Психологія професійних творчих здібностей: [монографія]. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. 357 с.

Sarmanov O.B.

Chief Specialist of the Ministry of Higher and Secondary Specialized Education of the Republic of Uzbekistan

FORMATION OF THE PROFESSIONAL AND PEDAGOGICAL COMPETENCE OF THE MASTER OF INDUSTRIAL TRAINING ON THE BASIS OF USING THE EDUCATIONAL-METHODOLOGICAL COMPLEX

Abstract. The article discusses the actual problem of the formation of professional and pedagogical competence of the master of industrial training, sets out the tasks, criteria and levels of its formation. Analyzed the results of the experimental use of the EMC of the module "Professional and pedagogical competence", intended for masters of industrial training of the course of advanced training and retraining.

Keywords: *competence, competent, professional and pedagogical competence, functions, criteria, levels of formation, educational and methodological complexes.*

In the process of transition of society to the industrial stage, the paradigm of competence serves as one of the foundations for updating the content of general education and leads to its evaluation in terms of "preparation", "knowledge", "general culture", "education", "competence", "competent" [1].

The competency paradigm is also actively integrated into the vocational education system. "Professional competence" as a state of mind and the ability of a person to perform certain work tasks, which consists of the results of their work, and allows a specialist with a certain ability to act independently and responsibly.

Today, the vocational education system pays more and more attention to the training of highly competent personnel on the basis of differentiated educational programs.

The main categories of the competency approach are the concepts of "competence", which do not currently have a generally recognized content and interpretation. Foreign and local scientists (J.Raven, N.V.Kuzmina, E.F.Zeer, Sh.Kurbanov, N.A.Muslimov, A.A.Turgunov, etc.) interpret them differently and a number of scientific researches on identification who did the work.

The professional competence of masters of industrial training can be determined by the synthesis of two components: professional-pedagogical competence and special professional competence.

At different stages of the development of pedagogical knowledge, scientists have reflected the personality of the master of industrial training, his professionally important qualities, various abilities and skills, and defined the essence of his work. In general, at each historical stage of the development of society there are a number of requirements that define the goals and objectives of the specialist as an individual and a professional.

V.Slastenin, I.Isaeva and others consider pedagogical competence as "a set of professional competencies and functions that create the necessary conditions for effective functioning in the educational process", and professional and pedagogical competence is considered to be "a set of professional and personal qualities that ensure effective implementation of competencies" [2].

According to R.V. Ovcharova, pedagogical competence is the preparation for pedagogical activity, a certain set of psychological qualities (character, temperament, type of nervous system). It is the ability to strive for a new creative understanding of their work, the ability to develop creative potential [3].

Professional and pedagogical competence is considered in dictionaries as a result of professional and pedagogical education, i.e. a "need and opportunity" to achieve a high level of professional self-awareness, as well as creative self-awareness in life and professional situations in the professional and pedagogical activities of masters of vocational training [4].

In our research, we understand professional competence as an integrative (systemic) feature of the master of industrial training, which reflects the psychological-pedagogical and (special) knowledge, professional skills and competencies, personal experience and deep awareness in the education of a promising (special) specialist in professional activity, dynamic communication, self-confidence and has the ability to achieve significant results and quality in professional activities.

When we have professional and pedagogical competence, we understand the outcome of the training of a future production educator, that is, the need for the existing system to achieve the required level of training, characterized by a holistic understanding of professional self-awareness, professional-pedagogical

activity, self-awareness and creative understanding in life and professional situations.

As noted above, along with the concept of "competent", the concept of "competence" is also particularly relevant.

By professional-pedagogical competence of the master of industrial training we mean a set of features of his personality, which allow him to perform professional-pedagogical activity independently and is characterized by the concept of "ability".

Competent is achieved by the individual himself during his professional activity, as he has gained experience.

In our opinion, in college education we are talking only about the formation and development of professional competence (qualification level), while the main competencies are specific to experienced professionals, and their formation is the task of higher education. Key competencies are acquired on the basis of existing professional experience, higher qualifications and developed core competencies.

In the future, if there is an attitude to self-awareness through the profession as a result of independent work, competence becomes a professionalism characterized by high skill, deep mastery of the specialty, expressed in the creative use of information learned in the learning process. Only self-education, self-development, self-movement of the individual can ensure this transition. The educational institution must form the basic knowledge and skills, form and develop independent work skills, which will be the basis for further deepening in the theory and practice of professional activity.

The professional and pedagogical competence of the master of industrial training is realized through his tasks.

The state educational standard defines the level of preparation of the master of industrial training for the following types of activities:

- organization of training and production process;
- pedagogical support of a group of students in planned and unscheduled activities;
- methodological support of the educational and production process and pedagogical support of students studying the profession of workers;
- participation in the organization of production activities;
- performance of work on one or more professions of workers, positions of employees.

According to N.V.Kuzmina, the structure of pedagogical activity has five interrelated components related to the functional activity of the teacher: gnostic, project, constructive, organizational and communicative [5].

Analyzing the components that characterize the professional competence of a master of industrial training, this competence consists of theoretical and practical training of a specialist to carry out pedagogical activities, which in turn is a set of general pedagogical, special, technological, communicative and reflective competencies, is characterized by the ability to perform effectively.

A student's professional and pedagogical competence cannot have the appearance of a mature teacher with life and professional experience. Assume that students' professional and pedagogical competencies cover only the basics of competence. However, they also need to be identified to determine how effective the vocational training process is. To do this, we develop criteria for shaping professional competence so that we can decide how well a student is prepared to perform their tasks consciously.

In determining the criteria for the formation of professional and pedagogical competence, we relied on its important features and the rules of the criteria approach (criteria should provide information about the subject's status, structure, motives and attitude to its implementation).

To determine the level of formation of professional and pedagogical competence, we used the following pedagogical-psychological methodologies and questionnaires:

- "Methods of assessing the professional orientation of the teacher" by V.F Ryakhovsky to assess the level of communication;
- C.D. Spielberger's method of "Determining the level of emotional anxiety";
- T.Eler's methodology "Assessment of the level of motivation to succeed";
- T.Matveeva's method "Determination of organizational skills";
- "Needs and communication" by M. Orlov;
- D. Marlow and D. Crown's methodology "Self-assessment motivation";
- V.I Andreev's method "Do you know how to listen".

Based on the existing theoretical and practical experience and pedagogical research, we have identified four groups of students whose professional and pedagogical competencies are typically demonstrated.

On the basis of the criteria, we analyzed the monographic features and identified the generalized characteristics of each level: intuitive (low), normative (medium), active (high), creative (high).

It is known that the work performed by each employee is competent enough to meet the requirements of the end result of this professional activity. Evaluating or measuring the end result is the only scientific way to determine whether a person is competent or not. It is wrong to judge competence not by the outcome, but by the situation in which it is achieved. As a result, after a comprehensive pedagogical practice, at the end of the lesson should be determined the level of formation of professional and pedagogical competence of students.

The content of vocational education is determined by the goals and needs of society and the set of requirements for future professionals. The purpose of the whole educational process in the training of personnel for educational institutions should be to form a socially active person with pedagogical knowledge and skills, ready to put them into practice, that is, with a high level of qualification, high moral attitude.

The course of development of pedagogical science shows that only the process provided with methodical, didactic and methodical developments that meet the modern requirements of science and practice is effective and fully achieves the intended goals. This provision of the educational process is called scientific-methodical. The organizational beginning of all developments is the idea of the structure, constituent elements and functional relationships in the created pedagogical system. The description of the future education system is carried out in the form of various methodological documents, the set of which is called the educational-methodical complex (EMC). Using this set, the student should be able to independently organize the acquisition of new material. The teacher's responsibilities should be seen as informing and supervising, as well as counseling and coordinating.

We have developed a set of teaching aids for masters of industrial training in the system of vocational education on the module "Professional and pedagogical competence" and an e-learning set for use in distance learning, based on the use of a competency-based approach to learning. It includes: curriculum of the module, a course of problem lectures, a set of "cognitive visualization tools", a set of practical and independent work, electronic workbooks for independent work, a set of thematic and whole module tests and assignments for knowledge control, self-development tasks listed.

In accordance with the established procedure, the Institute of Professional Development of the Ministry of Education and Science of the Republic of Uzbekistan was tested at the Institute of Advanced Training in Vocational Education, the Scientific and Methodological Council of the Ministry decided to implement it. It is also used to develop the professional and pedagogical competence of future masters of industrial training, who are trained in vocational education.

The EMC provides assignments for students' practical and independent activities, which not only help them to master the course material consciously and firmly, but also teach different methods of analysis and evaluation of didactic situations, creative design of the learning process, analysis and evaluation of independent work results.

Educational-methodical complex - the purpose of practical and systematic development is to establish the relationship between theory and practice, independent and creative work, the formation of professional and pedagogical competence on the basis of joint project activities with the teacher, the formation of functional tasks and practical skills.

Practical tasks include psychological and pedagogical assistance in overcoming learning difficulties and obstacles in the study of academic subjects, informational, technological and methodological support for the training of college students.

It is desirable that this support be based on the principle of systematic approaches to professional and pedagogical activities.

This seminar-training is designed for active independent work of course participants, taking into account the principles. Some of the assignments and tests are aimed at broadening the listeners' personal ideas about themselves and developing their reflexive skills. Daily behavioral tasks are aimed at self-development and building the professional and pedagogical competence of future professionals. Practical work experience is fundamentally important for the establishment of a competent (general, professional, practical) approach to the implementation of pedagogical activities with personal learning experience and communication students. We also suggest solving the problem independently ("I think so") and then comparing it with keywords or expert opinions, based on data, dictionaries. Diaries kept by the audience should be individual in nature.

Many of the tasks presented in the EMC are not focused on finding the correct answers in the textbooks, but on the heuristic search activity of the listeners, which should lead them to develop a personal position.

Listeners will also be offered fun tasks, crossword puzzles, and other creative tasks, the completion of which will not only reinforce, generalize, and systematize the knowledge gained, but also help develop engagement and interest in the discipline being studied.

After each practical work, assignments for independent work, as well as materials for mastering and testing, will be provided and can be used as a control to assess the level of mastery of knowledge, skills and abilities of the department being studied by the teacher.

Another goal of our seminar is to develop listeners' scientific maturity and, based on it, to increase their readiness for independent study, which can be the basis for future professional self-realization. To do this, students are offered tasks to analyze scientific information, its placement.

In 2019-2020, this guide was tested in three groups of refresher courses. At the end of the school year, students were asked to rate their views on the effectiveness of using a set of practical and independent work on the module "Professional and pedagogical competence."

71% of the listeners considered the set to be a fully comprehensive training set. 52% of listeners thought that the content was practice-oriented, 21% - person-centered, 46% - competency-oriented. 33% said that the package contributes to the formation of a

sustainable interest in educational problems, 29% form their own professional position, and 61% noted that the content of practical work is aimed at realizing the self-development of the master of vocational education.

This EMC (EEMC) helped 58% of listeners to develop design, organizational, communication skills, 31% to develop practical skills of creative activity, 56% to develop professional activity, their individual methodological reflexive analysis skills, 61% to search for learning material independently.

The listeners believed that the EMC module is qualitative and accurate for learning with great interest, helps to self-develop, allows the formation of very convenient and in-depth pedagogical knowledge for the average listener, as well as assesses the level of mastery, identifies gaps.

Summarizing the initial results of the use of a set of practical and independent work on the module "Professional and pedagogical competence", this manual helps to better master the course material, teaches creative design of teaching and production practice, analysis and evaluation of pedagogical situations and independent work. This, in turn, serves to shape the professional and pedagogical competence of the master of industrial training.

REFERENCES:

1. Zimnyaya I.A. Competence-based approach in education (methodological aspect): (Internet source: <https://cyberleninka.ru/article/n/kompetentnostnyy-podhod-i-zadachi-razvitiya-sovremennoy-vysshey-shkoly>).
2. Slastenin V., Isaev I. and others. Pedagogy: Textbook (Internet source: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/slast/03.php).
3. Ovcharova P.V. Practical psychology of education: Textbook. manual for stud. psychol. fac. Universities. - M.: Publishing Center "Academy", 2003. - 448 p (Internet source: http://pedlib.ru/Books/7/0024/7_0024-1.shtml).
4. https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/22758/1/lrpo_2006_6_1_043.pdf.
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-pedagogicheskoy-sistemy-n-v-kuzminoy-genezis-i-sledstviya>
6. Professional pedagogical concepts: dictionary / comp. G.M. Romantsev, V.A. Osipova, O.V. Tarasyuk; ed. G.M. Romantsev. - Yekaterinburg, 2005.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Кива А.В.

*Институт востоковедения Российской Академии Наук
Кива Алексей Васильевич, доктор исторических наук,
главный научный сотрудник Института востоковедения РАН.
Тел.: 8 916 346 28 14*

НЕ ТОЛЬКО КОРОНАВИРУСОМ ДОЛЖЕН БЫТЬ ОЗАБОЧЕН МИР. НАДО ГОТОВИТЬСЯ И К ДРУГИМ УГРОЗАМ

Kiva A. V.

*The Institute of Oriental studies of the Russian Academy of Sciences
Alexey V. Kiva, doctor of historical Sciences,
chief researcher
Of the Institute of Oriental studies of the Russian Academy of Sciences.
tel.: 8 916 346 28 14.*

IT'S NOT JUST THE CORONAVIRUS THAT THE WORLD SHOULD BE CONCERNED ABOUT. WE MUST BE PREPARED FOR OTHER THREATS AS WELL

Аннотация. В разгар коронавирусной пандемии врачи, политики, аналитики и простые граждане только и говорили о том, что принесла миру эта вирусная инфекция. При этом подчеркивали: надо подготовиться к тому, чтобы впредь она не застигла страны мира врасплох. Но особо подчеркивалась необходимость усилить медицинские кадры, оснастить их всем необходимым для борьбы с появлением нового вируса. А между тем А.В. Кива указывает на то, что нельзя фокусировать внимание мирового сообщества только на вирусах, какими бы опасными для общества они ни были. Человечество стоит и перед другими опасными вызовами. В частности, не снята угроза ядерной войны, опасных по своим последствиям кибератак, не приостановлено потепления климата, что грозит нарастанием природных катастроф, не решена проблема массового голода, в мире происходит слишком много конфликтов, гражданских войн и т.д. Автор считает, что созданный после окончания Второй мировой войны миропорядок исчерпал себя, требуют реформирования Организация Объединенных Наций, Совет Безопасности и Всемирная Торговая Организация и высказывает свои соображения, какие принципы должны быть заложены в Устав ООН.

Abstract. At the height of the coronavirus pandemic, doctors, politicians, analysts, and ordinary citizens were all talking about what this virus infection had brought to the world. They stressed that we must prepare for the future so that it does not catch the world's countries by surprise. But the need to strengthen medical personnel and equip them with everything necessary to fight the emergence of a new virus was emphasized. Meanwhile, A.V. Kiva points out that the world community cannot focus only on viruses, no matter how dangerous they may be for society. Humanity is also facing other dangerous challenges. In particular, removed the threat of nuclear war, dangerous cyber-attacks, not suspended warming, which threatens to increase in natural disasters, not solved the problem of mass hunger, the world is too much conflicts, civil wars, etc. The author believes that the world order created after the end of the Second world war has exhausted itself, the United Nations, the Security Council and the world Trade Organization require reform, and expresses his views on what principles should be laid down in the UN Charter.

Ключевые слова: ВТО, киберугроза, коронавирус, новый миропорядок, ООН, Дональд Трамп

Keywords: WTO, cyber threat, coronavirus, new world order, UN, Donald trump

На переломном этапе борьбы с коронавирусной пандемией экономисты стали подсчитывать потери, которые понесет мировая экономика и конкретные страны, прикидывали, сколько времени уйдет на ее восстановление. Наиболее пессимистический прогноз развития мировой экономики после конца вирусной пандемии дал лауреат Нобелевской премии по экономике Нуриэль Рубини, сказавший, что рецессия буде глубже, чем в 2008 г., и даже чем в период Великой депрессии {Рубини, 2020}. О том, что после завершения вирусной пандемии мир ждут тяжелые времена, говорят и руководители

стран ЕС, и эксперты. И это реальность. В то же время немалая часть граждан увидела и позитивные стороны этого бедствия. Дескать, изоляция и карантин ускорят переход людей многих профессий к дистанционной работе, чего объективно требует цифровая экономика. Слышались голоса и о том, что традиционный транспорт будет ужиматься за счет велосипеда, мопеда, электромотоцикла, будет бурно развиваться не подвластная вирусам робототехника, искусственный интеллект и, что, пройдя испытание коронавирусом, люди станут добрее, отзывчивее. Это последнее нуждается в критическом подходе,

поскольку уставшие от самоизоляции и карантина люди нередко стали вести себя крайне агрессивно и даже безрассудно, а, в частности, руководители нескольких стран ЕС, не хотели выделять средства в качестве субсидий на восстановление экономики наиболее пострадавших от коронавируса стран. Но, пожалуй, громче всех звучали голоса тех, которые призывали готовиться к вызовам со стороны новых форм вирусов и укреплять медицинские кадры. При этом я отнюдь не хочу преуменьшать последствия пандемии коронавируса, для некоторых стран они могут стать очень тяжелыми, и не в последнюю очередь из-за легкомысленного отношения к этой напасти граждан. Я хочу лишь сказать, что есть и другие вызовы мировому сообществу, которым можно противостоять только общими усилиями. И начинать надо, с моей точки зрения, с формирования нового мирового порядка.

Вкратце напомню, как формировался послевоенный мировой порядок. Руководители ведущих стран были озабочены тем, как не допустить новой мировой войны и всех тех бедствий, которые она несет миллионам людей, и представители Антигитлеровской коалиции в лице США, Великобритании, Франции, СССР, а также Китая начали проводить консультации по вопросу создания такой международной организации, которая бы содействовала формированию здорового климата на международной арене. В результате 24 октября 1945 г. было объявлено о создании Организации Объединенных Наций (ООН). Ее зафиксированными в Уставе целями провозглашались поддержание международного мира и безопасности, предотвращение и устранение угрозы миру и подавление актов агрессии, улаживание или разрешение мирными средствами международных споров, развитие дружественных отношений между государствам на основе уважения принципа равноправия и самоопределения народов. А еще-- осуществление международного сотрудничества в экономических, социальных, культурных и гуманитарных областях. Указывалось и на поощрение и развитие уважения к правам человека и основным свободам для всех, без различия расы, пола, языка и религии. Члены ООН взяли на себя обязательство следовать следующим принципам: суверенному равенству государств, разрешению международных споров мирными средствами и отказу от угрозы силой или ее применению, в посягательстве на территориальную целостность или политическую независимость любого государства {Кива,2020:23-28}

Следует уточнить: ООН является совещательным и представительным органом, ассамблеи которой собираются ежегодно, а Совет безопасности действует постоянно. Согласно Уставу, Совбез несет главную ответственность за поддержание международного мира и безопасности. Именно Совет Безопасности определяет наличие угрозы миру или акта агрессии, он призывает спорящие стороны урегулировать

возникшие коллизии мирным путем, рекомендует методы урегулирования или условия урегулирования. Совет Безопасности наделен правом прибегать к санкциям или даже санкционировать применение силы в целях поддержания или восстановления международного мира и безопасности. Важно также отметить, что в рамках ООН были созданы такие организации, как Экономический и социальный совет ООН (ЭКОСОС), Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО), Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ), Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (ФАО), Международная организация труда (МОТ), Международный валютный фонд (МВФ), Организация Объединенных Наций по промышленному развитию (ЮНИДО). В общую систему ООН также вошли автономные Всемирная торговая организация (ВТО) и Международное агентство по атомной энергии (МАГАТЭ).

Жизнь шла вперед, а ООН как основа мирового порядка застыла на месте

За прошедшие 75 лет мир изменился до неузнаваемости. Во-первых, исчезла мировая колониальная система. Во-вторых, канул в небытие «мировой социализм», а с ним вместе и двухполярный мир. На постсоветском пространстве не осталось ни одной социалистической страны, как и в Европе в целом. В-третьих, с созданием Евросоюза была покончена бывшая вражда между великими европейскими странами. В-четвертых, появились страны с мощной экономикой и политическим влиянием в мире. В их числе прежде всего Германия и Япония, а также быстро растущая в последние годы Индия. Немалых успехов в экономическом и технологическом развитии добилась и самая крупная страна Латинской Америки Бразилия. Однако они не являются постоянными членами Совета Безопасности ООН. А правила в Совбезе, как известно, таковы, что каждый из пяти его постоянных членов может наложить вето на любую резолюцию, составленную другим членом или несколькими членами. И хотя в Совбез ООН, помимо пяти постоянных членов, входят 10 непостоянных членов, избираемых Генеральной Ассамблеей на двухлетний срок, они не обладают правом вето. Наблюдая за работой Совбеза ООН, аналитики пришли к выводу: постоянные члены Совбеза ООН часто руководствуются не столько общемировыми, сколько собственными экономическим или геополитическими интересами, и это не позволяет этому органу в нынешнем составе должным образом выполнять записанную в его Уставе задачу поддержания международного мира и безопасности. Такая практика привела к тому, что в мире умножились конфликты между странами, гражданские войны, выросло число террористических организаций. В зоне конфликтов, напряжения и нестабильности оказались многие страны. Уже о многом говорит

тот факт, что Совбез ООН не предотвратил геноцид в Руанде в 1994 г., в ходе которого, по разным оценкам, погибло от 800 тыс. до 1 млн человек.

Но и в отношениях между развитыми странами идет отказ от достигнутых ранее договоров и соглашений, направленных на поддержание международного мира и безопасности. Возникли и новые проблемы. Так, после воссоединения с Крымом и поддержке самопровозглашенных республик Донбасса Россия вошла в конфронтацию с Западом, наложившим на нее санкции. При этом Конгресс США требует, чтобы санкции соблюдались и другими странами. Россия посчитала эти акции враждебными, объявила НАТО и поддерживающие ее страны своими потенциальными противниками и стала создавать, по словам официальных лиц, не имеющие аналога типы оружия. Во влиятельных кругах Запада стали говорить о росте агрессивности России. Однако многие российские эксперты считают, что в утверждениях об уникальности нового российского оружия есть немалая доля блефа, и адресуются они не внешней, а внутренней аудитории, чтобы, так сказать, заместить слабые успехи постсоветской России в экономическом и технологическом развитии. Вашингтон, обвиняя Россию в нарушении Договора о ликвидации ракет средней и меньшей дальности (ДРСМД), подписанный между СССР и США в 1987 г., вышел из него. РФ, отрицая эти обвинения, поступила аналогичным образом. А в довершение ко всему Трамп, обвинив Москву в нарушениях Договора по открытому небу, заявил о намерении США выйти из него. В итоге резко упал уровень доверия между двумя самыми крупными ядерными державами. Президент Дональд Трамп вывел США из Совместного всеобъемлющего плана действий (СВПД), достигнутого многолетними усилиями целого ряда стран по иранской ядерной программе, направленного на недопущение создания Тегераном атомного оружия в обмен на ослабление международного санкционного режима. В то же время страны ЕС, а также Россия и Китай, будучи не согласными с таким решением Трампа, предприняли попытку сохранить СВПД. Но Иран посчитал, что вправе не следовать букве СВПД.

Ухудшились отношения между США и Китаем. Вначале этому способствовала торговая война, а когда американская администрация не смогла вовремя принять надлежащие меры против стремительного распространения в стране коронавируса и огромного числа летальных случаев, президент Трамп в поисках виноватых стал обвинять Пекин в сокрытии правды о природе COVID - 19 и даже угрожал заставить КНР оплатить понесенные США потери от коронавируса. При этом как бы назло Пекину он заступился за бесчинствующую молодежь в Гонконге и провел телефонный разговор с президентом Тайваня, который в Пекине считают неотъемлемой частью КНР. Трамп объявил о прекращении США финансировать ВОЗ, которая

якобы работает в угоду Китая. Он ухудшил отношения США и со своими традиционными союзником в лице Евросоюза, который в последние годы переживает и так не лучшие времена. Трамп недоволен тем, что страны ЕС вносят малый вклад в финансирование НАТО, больше продают в Америке, чем покупают у нее, при этом он постоянно делал акцент на приоритет интересов США в отношениях со своими союзниками. Как сказал пишущий по экономическим проблемам корреспондент Нью Йорк Таймс Питер Гудман, «на послевоенный миропорядок нападают те, кто его строил» {Гудман, 2018}.

В нестабильном мире трудно построить взаимовыгодные торговые отношения

Мировая экономика как стержень глобализации сформировалась бы и без ВТО по законам рынка. Это объективный процесс. Но в условиях быстрого развития транспортных средств, информационных технологий, разделения труда и пр. этот процесс несколько ускорился, что без регулирующего начала тут не обойтись. Но если падает роль основного регулятора международных отношений в лице ООН и Совета безопасности, то это неизбежно сказывается и на мировой торговле. С одной стороны, только в условиях глобализации стало возможным появление новых индустриальных стран (НИС) нескольких поколений, которые на мировом рынке сумели найти ниши для своей продукции и услуг. В Азии это такие страны, как Сингапур, Республика Корея, непризнанная Китайская республика (Тайвань), Малайзия, Таиланд и др. Ставший членом ВТО в 2001г. Китай, делая ставку на развитие промышленности и высоких технологий, сумел создать мощный экспортный потенциал и смог выбросить на мировой рынок огромный объем товаров широкого спроса. России же потребовалось 16 лет переговорного процесса, чтобы в 2012 г. стать членом ВТО и, как многие эксперты считают, в отличие от Китая, к этому еще не подготовленной. Развитие постсоветской России пошло таким образом, что, кроме сырья, прежде всего энергоносителей, военной продукции и отдельных видов машин и оборудования, у нее нет конкурентоспособных на мировом рынке товаров {Кива, 2015}.

Но, с другой стороны, чаще всего проигрывают менее развитые страны. Они страдают от недобросовестной конкуренции, удушающей местные производства, оттока квалифицированной рабочей силы, включая специалистов, залезают в долги. Одним из факторов преуспевания НИС явилось грамотное сочетание плана и рынка. Слово «протекционизм» приобрело негативную окраску, поскольку без конкуренции экономика обречена на примитивизацию. Однако если развитые и менее развитые страны играют по одним и тем же правилам, то без какой-то меры протекционизма последние обязательно проигрывают. И это хорошо видно на примере Евросоюза. Например, при

свободном перетоке рабочей силы из многих восточноевропейских стран уехали в «богатые страны» не только рабочие, но и специалисты и ученые, врачи и медсестры, а при свободном перетоке товаров стали приходить в упадок многие сельскохозяйственные отрасли, банкротиться заводы, не выдерживая конкуренции с продукцией высокоразвитых стран. Однако в ходе глобализации в чем-то понесли потери и отдельные высокоразвитые страны. Так, США, избавляясь от загрязняющих окружающую среду производств, переводили их в развивающиеся страны, и прежде всего в Китай. Делая при этом акцент на производство инновационной продукции и импорт товаров повседневного спроса. Результатом стало закрытие многих фабрик и заводов, потерей миллионами американцев работы, появлением обезлюдивших городов и селений.

Вызовы, стоящие перед мировым сообществом, это не только вирусы

Первое. Угроза ядерной войны отнюдь не исчезла, поскольку на наших глазах разрушается система ограничения ядерных средств, контроля, открытого неба, все больше падает доверие между властными элитами ядерных держав. Генеральный секретарь ООН Антониу Гутерриш в числе угроз миру назвал геополитическую напряженность и тотальное недоверие. Конечно, каждый здравомыслящий государственный деятель прекрасно понимает, что та страна, которая первой применит ядерное оружие, получит ответный удар с неприемлемыми людскими потерями и разрушениями, если не исчезнет с карты мира. Но уже было, как подсчитали эксперты, восемь случаев, когда мир был на волоске от ядерного Апокалипсиса в результате человеческой или технической ошибки.

Второе. Это опасное потепление климата, приводящее ко все более разрушительным природным катаклизмам. Нельзя исключить, что это закономерный цикл в развитии нашей планеты, но преобладает мнение, что это дело рук человека в результате выброса в атмосферу парниковых газов, образующихся при использовании прежде всего минерального топлива. Действительно, сильно загрязняют окружающую среду предприятия тяжелой промышленности, автомашины, самолеты, пароходы. Реакцией на эту ситуацию, как известно, стал, курс многих стран на постепенный отказ от загрязняющих атмосферу источников энергии в пользу разных видов «зеленой энергии». И в то же время это привело к усилению экологического движения, требующего скорейшего отказа от использования угля, нефти, газа. То, что в некоторых столицах мира в какие-то дни воздух бывает насколько загрязненным, что их жители надевают маски, хорошо известно. Как и то, что от загрязняющей воды, воздуха, почвы, а опосредованно и пищи, ежегодно уходят из жизни несколько миллионов человек. Опасным для всего человечества является и загрязнение мирового океана, что определенно дело рук человека. В то же

время не следует и упрощать. Загрязняют окружающую среду действующие вулканы, которых в мире насчитывается полторы тысячи, природные пожары, песчаные бури. Загрязняет окружающую среду и домашний скот. Есть и бытовые загрязнители.

Тем не менее, если будут учащаться разрушительные штормы, наводнения, жестокие засухи, неизбежно будет усиливаться и экологическое движение. И тут возникают сразу две проблемы. Первая состоит в том, что быстро перейти на возобновляемые источники энергии, не снизив промышленный рост, не отказавшись от искусственных удобрений, инсектицидов и соответственно не уменьшив урожаи и производство продуктов питания, да и не поменяв нынешний образа жизни, весьма трудно. К такому повороту общество развитых стран, на мой взгляд, пока не готово. Более того, в последние годы европейские страны сотрясали забастовочные движения с требованием повышения заработной платы, которая в этих странах, по мировым меркам, отнюдь не маленькая. Таким образом, налицо два прямо противоположных движения. Какое из них победит или они найдут какое-то взаимоприемлемое решение, сказать трудно. Часто произносимые ранее слова о том, что мир един и неделим, нашли подтверждение фактом планетарного распространения коронавируса. А коли так, то борьба против загрязнения окружающей среды должна носить общемировой характер. И это вторая проблема. Допустим, Европа, осознав трагические последствия дальнейшего повышения температуры на земле, от общества потребления начнет переходить к обществу жесткой экономии. Скажем, люди станут покупать столько продуктов питания, сколько реально их потребят, и перестанут выбрасывать на свалку, около 30% купленных в магазинах продуктов, как это имеет место во многих случаях сейчас. Не будут так часто менять автомашины, разного рода гаджеты, покупать горы одежды и т. д. Но США, которые наряду с КНР, Индией и РФ считаются самыми сильными загрязнителями окружающей среды, подписали, но не ратифицировали Киотский протокол от 11 декабря 1997 г. Что же касается Парижского соглашения по климату от 1 июня 2017 г., они его подписали и ратифицировали, но президент Трамп заявил о намерении Америки выйти из него, потом, правда, в Вашингтоне уточнили, что США останутся в рамках этого соглашения, но постараются скорректировать свое в нем участие. Но допустим, что США по уровню потребления углеводородов останутся на прежних позициях, или в Бразилии будет продолжаться вырубку тропического леса, или в Китае уголь все еще будет важной составляющей среди энергоносителей, или в РФ по вине человеческого фактора по-прежнему будет гореть тайга, или экономический уровень развития Индии не позволит ей добиться сколько-нибудь заметных успехов в развитии источников «зеленой

энергии». Также допустим, что многие прибрежные страны третьего мира будут продолжать сбрасывать в мировой океан продукты жизнедеятельности человека и даже всякий хлам. Тогда какой международный орган мог бы реально содействовать выполнению всеми странами обязательств в рамках Парижского соглашения? Скажем, кого-то приструнить, а кому-то и помочь. ООН и ее структуры в их нынешнем состоянии, на мой взгляд, вряд ли на это способны.

Третье. Остро стоит проблема голода, которая автору этой статьи видится в двух измерениях. Это возможность голода в высокоразвитых странах в результате извержения так называемых супервулканов, которых насчитывается около десяти. Много действующих вулканов приходится на Индонезию, которая находится в центре так называемого Тихоокеанского огненного кольца. Извержение вулканов Самалос в 1257 г. и Тамбора в 1815 г. серой и пылью закрыло небо и, в частности, лишило лета Европу и вызвало небывалый голод с массовыми смертями. А извержение вулкана Анак-Кракатау в 1883 г. смело с лица земли около 300 городов и селений. Этот вулкан и сейчас время от времени дает о себе знать, и никто не знает, когда он может взорваться во всю свою мощь. Дает о себе знать и исландский вулкан Эйяфьяллаекюль, который в 2010 г. поднял в атмосферу много песка и пыли и на какое-то время стал препятствием для воздушного транспорта сопредельных стран. Земле угрожают также астероиды и метеориты, а также сверхсильные магнитные бури. В свете вышесказанного мировому сообществу было бы неплохо позаботиться о создании запаса продовольствия, так сказать, на черный день.

Но черный день уже давно завил о себе в развивающемся мире. Так, по данным ООН, в мире от голода уже страдает более 800 млн человек и с каждым годом их число увеличивается. Из них не менее 500 млн человек приходится на Южную Азию и более 250 миллионов – на Африку. Если говорить о страдающих от голода странах, то здесь налицо две трудно решаемые проблемы. С одной стороны, с каждым годом уменьшается площадь обрабатываемых земель: где-то наступает пустыня, где-то уменьшается лесной покров, где-то идет опустынивание в результате выпаса скота, в частности, коз, а где-то выбывает из оборота земля по причине ее деградации. А с другой стороны, быстро растет население. В 1900 г. в мире проживало 1 млрд 656 тыс. человек, а по данным на январь 2020 г., – 7 млрд 363 млн человек. Такой быстрый рост население произошел в основном за счет бывших колоний и полуколоний. Высокая смертность детей в традиционных больших семьях резко уменьшилась благодаря современной медицине, появлению эффективных лекарств, изменению структуры питания, повышению уровня санитарии, а низкая продолжительность жизни стала повышаться за счет внедрения в аграрный сектор современных методов агрокультуры и

увеличения производства продуктов питания и соответственно уменьшения числа смертей от голода. Но массовый голод, однако, не исчез. Ситуация изменилась с развертыванием «зеленой революции», начавшейся в 1960-е гг., когда были выведены высокоурожайные сорта продовольственных культур, в частности, пшеницы и риса, и стали широко применяться химические удобрения, гербициды, инсектициды и пр. И действительно, некоторые страны резко увеличили производство продовольствия, и их граждане забыли о голоде. Однако вскоре выяснилось, что такая агротехника нарушает водный обмен, приводит к засолению и запустыниванию, а также к загрязнению почвы тяжелыми металлами. К тому же она требовала значительных средств, которых во многих странах и во многих хозяйствах не было, и они вернулись к традиционному методу ведения сельского хозяйства. Потом появилась вторая «зеленая революция», которая учла некоторые недостатки первой «зеленой революции», однако ее реализация вела все к тому же загрязнению почвы, повышению количества вредных для здоровья нитратов и т. д. А третья «зеленая революция», основанная на дорогой агротехнике, рассчитана скорее на высокоразвитые, нежели развивающиеся страны. Она направлена на ведение сельского хозяйства таким образом, чтобы не было загрязнения ни почвы, ни воды, ни атмосферы, а полученное при этом продовольствие было бы экологически чистым и высокого качества.

Творцы первой и второй «аграрной революции» считали, что рост продовольствия в развивающихся странах не будет отставать от естественного прироста населения. Но этого не произошло. В немалой части этих стран по-прежнему естественный прирост населения намного обгоняет рост продовольствия и царит голод. Видимо, им без планирования семьи не обойтись. Есть удачный пример планирования семьи в Китае и не совсем удачный в Индии. Не обойтись странам с массовым голодом и без помощи высокоразвитых стран в создании условий для стабильного роста продовольственных культур, в том числе и для того, чтобы они не стремились к эмиграции, как это имеет место сейчас. Однако если природные катастрофы будут нарастать и голод охватит уже миллиарды людей, то поток миграции будет трудно остановить. И основным направлением ее будет, конечно же, не Америка, а Европа, точнее, Евросоюз, у которого, как оказалось, нет защищенных границ. Такой вариант нельзя исключать. Ведь и начавшееся в IV веке Великое переселение народов было вызвано изменением климата. Притом что пандемия COVID-19 еще более усугубила ситуацию и, по словам генерального секретаря ООН Антониу Гутерриша, миру грозит голод в библейских масштабах.

Четвертое. Угрозой для мирового сообщества стали спланированные кибератаки и киберпреступность. Кибератаки стали настолько

опасными, что в СМИ стали фигурировать такие понятия, как «кибервойска», «кибервойна». Специалисты считают, что теоретически самыми опасными являются кибератаки на ядерные объекты, на транспорт, на спутники, и самыми распространенными практически -- на банки и другие финансовые организации, на политиков и государственных деятелей, на госорганы, штабы политических партий, на центры военных разработок и высоких технологий с целью шпионажа. И поскольку хакеры могут находиться в любой точке мира, то и эффективная борьба с этой угрозой должна вестись, как говорится, всем миром.

С чего начинать строить (или перестраивать) новую систему международных отношений?

Спешу оговориться. Я могу высказать только свои соображения по этой сложнейшей проблеме, а инициировать формирование (реформирование) нового миропорядка могут только руководители крупнейших в мире стран. И процесс этот наверняка будет долгим и многоступенчатым, а на этапе его завершения участниками будут, разумеется, представители всего мирового сообщества. По крайней мере так создавалась Организация Объединенных Наций, которая и будет центральным актором перестройки системы международных отношений. Вполне возможно, что многие аналитики посчитают сам разговор о создании нового миропорядка несвоевременным из-за ситуации в мире, которую можно передать словами английского философа Томаса Гоббса «война всех против всех». Действительно, в мире идет информационная война, когда все в чем-то обвиняют друг друга, но чаще всего Россию во вмешательстве во внутренние дела стран Запада, однако никто своей вины не признает. Говорят и о том, что сначала надо восстановить страны от ущерба, который нанесла им эпидемия коронавируса. И это актуально. И тем не менее, я считаю, что по проблеме нового миропорядка разговор обязательно надо вести, высказывать свои мнения о том, какие необходимы изменения в структуре ООН и Совете Безопасности ООН, какие требуются нововведения и т.д. Наверняка у разных авторов будут разные мнения, что на деле и требуется, если помнить, что в спорах рождается истина.

А начать процесс формирования нового миропорядка можно было бы с подготовки и проведения совещания типа того, что состоялось в столице Финляндии в 1975 г. и получило название «Хельсинские соглашения». В нем, кстати говоря, прописаны такие принципы взаимоотношений между государствами, которые не устарели по сей день. Вопрос о проведении такого совещания можно было бы поднять на встрече «Большой двадцатки» (G 20), в которой представлены наиболее развитые страны всех континентов. Если бы меня спросили, как должен выглядеть такой миропорядок, который до минимума свел бы

возможность ядерной войны, способствовал бы скорейшему погашению гражданских войн и конфликтов между странами, установлению между ними добрососедских отношений и взаимовыгодного сотрудничества, а также пресекал бы агрессию одних стран против других, то я назвал бы следующие меры.

Первое. Это реорганизация ООН, ряда созданных ею организаций и действующей в ее системе ВТО и, конечно же, Совета Безопасности. С моей точки зрения, Ассамблеи ООН в каких-то случаях могли бы принимать решения, обязательные к исполнению членами ООН. Что же касается Совета Безопасности, то он, как мне представляется, должен включать в постоянные члены все наиболее развитые и пользующие политическим влиянием в мире государства. Помимо нынешних пяти стран, в их число могли бы входить Бразилия, Индия, ФРГ, Япония и, возможно, Египет, и принимать свои решения они должны не на основе дискредитированного себя консенсуса, а большинством голосов. Тут, разумеется, будут несогласные, но без такого решения ООН не сможет выполнять функции, заложенные в ее Уставе. Что же касается ВТО, то нетрудно выявить ее слабые стороны с тем, чтобы их устранять.

Второе. В условиях обострения международной обстановки ООН могла бы принять Декларацию о запрете применения средств массового поражения как оружия, предназначенного для сдерживания агрессии, а не его применения, грозящего гибелью всего живого на земле. И те страны, которые угрожают его применить, подлежат международному осуждению и политической изоляции. Это же относится и к кибероружию, применение которого может не только выводить из строя системы жизнеобеспечения, но и провоцировать войны.

Третье. В Устав ООН должно быть внесено положение о запрете одних стран вмешиваться в дела других стран, и те страны, которые нарушают это положение, должны нести за это ответственность. Особо часто вмешиваются во внутренние дела других стран США. Это вмешательство часто ведется под флагом борьбы за демократию и права человека без понимания хорошо известного обществоведам факта, что страны находятся на разном уровне цивилизационного и социально-экономического развития и каждая из них должна пройти свой путь к общепринятому пониманию демократического государства. Вряд ли кто будет оспаривать, что Республика Корея является демократическим государством, однако к этому она пришла через военную диктатуру, авторитарные режимы и после того, как для демократии были созданы материальные, социальные, культурные предпосылки и изменено массовое сознание. А что касается властей США, то им самим надо было бы подумать, что неладно в их государстве, если непреднамеренная гибель чернокожего человека по

вине полицейского вызвала бунты во многих американских городах. Навязывать другим странам свою общественную систему стремился и сталинский режим в свете марксистско-ленинской догмы о том, что все страны неизбежно придут к социализму.

Четвертое. В Устав ООН уместно было бы внести и положение о запрете вмешательства третьих стран в революции и гражданские войны. Революция – это последнее средство народа добиться справедливости в условиях репрессивных тоталитарных и авторитарных режимов. Через революции и гражданские войны прошли многие страны мира. К чему приводит вмешательство третьих стран, хорошо видно на примере феномена, названного «арабской весной». Когда движения протеста против условий жизни народного большинства стали принимать радикальный характер и их не удалось подавить силами полиции, то в одних странах, как Тунис и Египет, президенты ушли в отставку и тем самым не довели дело до кровопролитной гражданской войны. В других же странах, как Сирия и Йемен, развитие пошло по другому сценарию. В затянувшуюся гражданскую войну в Сирии, в которой у власти находятся по преимуществу алавиты шиитской ветви и которой традиционно помогает Иран, вмешалось исламистское террористическое движение ИГИЛ, с которым сирийские власти смогли справиться только с помощью российских военных. Что касается Йемена, то там противостоят две силы – шииты и сунниты, шиитам помогает Иран, а суннитам – Саудовская Аравия. В каком положении оказались эти страны, миру хорошо известно. Вмешательство в гражданскую войну третьих стран оправдано только в одном случае: если народу грозит геноцид, да и то по решению ООН.

Формирование нового миропорядка

невозможно без согласия глобальных держав

Многие годы Пекин следовал наказу Дэн Сяопина свернуть до минимума внешнеполитическую активность и все силы бросить на внутреннее развитие. Однако когда Китай обрел экономическую мощь, а его ВВП по паритету покупательной способности (ППС) сравнялся с американским ВВП, то его политика изменилась. Ставший руководителем КНР в 2012 г. Си Цзиньпин заявил, что место Китая в мире должно соответствовать его экономическому и военному потенциалу. Председатель КНР публично озвучил задачу в обозримой перспективе превратить Китай в самую развитую и богатую страну мира. Немалые средства для развития страны, повышения благосостояния граждан КНР давала внешняя торговля, и прежде всего с Америкой. По моим подсчетам, за период с 2000 г. по 2017 г. включительно дефицит США в торговле с КНР составил 4, 322 трлн долл. {Кива, 2018:60}.

До прихода в Белый дом Дональда Трампа Вашингтон, естественно, видел сильный дисбаланс в торговле с Китаем, но считал, что экономики двух стран стали взаимодополняющими и его

(дисбаланс) надо устранять постепенно и рыночными методами. Трамп же, как известно, занял иную позицию. Он учредил Совет по торговле и назначил его руководителем популярного в кругах элиты профессора Колумбийского университета Питера Наварро (Peter Kent Navarro), давнего критика Китая. Об этом говорит уже само название его вышедшей в 2011 г. книги: «Смерть от Китая. Лицом к лицу с драконом. Глобальный призыв к действию» {Наварро, 2011} А в 2016 г. вышла еще одна книга Наварро: «Крадущийся тигр: что китайский милитаризм означает для мира» {Наварро, 2016}. Направленность и этой книги не требует разъяснения. Через книги и многочисленные статьи Наварро проходит мысль о враждебности к США Китая, рост которого надо всячески сдерживать. Выше уже шла речь об обвинениях Китая Трампом, но они не прекращались. Отсюда многие аналитики поспешили сделать вывод: никакого сближения США с КНР на ближайшую перспективу не предвидится, скорее будут нарастать противоречия.

Однако имеется и противоположная точка зрения, и ее высказали сотрудники одного из мозговых центров США - некоммерческой «RAND Corporation» (аббревиатура RAND переводится как научные исследования и разработки), насчитывающей около двух тысяч высококвалифицированных специалистов в разных областях бытия. Это Джеймс Доббинс (James Dobbins), Говард Шатц (Howard J. Shatz), Али Вайн (Ali Wyne), которые 18 апреля 2019 г. опубликовали статью «Тенденция потепления в китайско-российских отношениях». (A Warming Trend in China-Russian Relations) {Доббинс, Шатц, Вайн, 2019} Она начинается с того, что они цитируют бывшего советника по национальной безопасности США Збигнева Бжезинского, который в 2016 г. предупреждал, что «Вашингтон “должен остерегаться большой опасности того, что Китай и Россия могут сформировать стратегический альянс...” Ничто, - заключил он, - не было бы “более опасным” для национальных интересов США». Авторы статьи, анализируя общие и расходящиеся интересы РФ и КНР, сравнивая их ВВП, уровни промышленно-технологического развития, делают вывод, что к этим двум странам США должны относиться по-разному. Как они считают, занятую решением геополитических проблем Россию следует сдерживать, притом что она не равна США, так как уровень ее развития несопоставим с американским, а с нацеленным на достижение экономических и технологических успехов Китаем, потенциал которого сопоставим с американским, надо сотрудничать. Что же касается переустройства миропорядка, то обе страны, по мнению сотрудников “RAND corporation”, к этому стремятся. Ими высказана и такая мысль. Дескать, если Россия хочет развиваться, то ей не следует рассчитывать на Китай, а налаживать конструктивные отношения с Европой. Это, как

говорится, информация для размышления. С Америкой у России хороших отношений в ближайшей перспективе не получится, а с ЕС у нее деловое сотрудничество не прерывалось. Что же касается Китая, то какими бы хорошими ни были у России с ним отношения, он объективно заинтересован в деловом сотрудничестве прежде всего с США. Только в Америке есть и обширный рынок для сбыта китайских товаров, и все еще нужные КНР высокие технологии. Не случайно Пекин не нарушает санкции, наложенные на Россию Конгрессом США. Для Китая Россия является источником нужного ему сырья, рынком сбыта готовой продукции и важным партнером в отстаивании общих интересов на международной арене.

Если правы те, которые считают, что на ближайших президентских выборах в США победу однозначно одержит представитель Демократической партии, то, как мне представляется, разворот в сторону улучшения американо-китайских отношений вполне может произойти, как и отказ от жесткой политики Дональда Трампа по отношению к европейским союзникам. Но этого может и не случиться. Однако реальность такова, что если будет вражда между двумя ведущими мировыми державами, то не удастся ни создать справедливый миропорядок, ни реформировать ООН и Совет Безопасности. А без этого мировому сообществу будет трудно справляться с угрозами, о которых говорилось выше.

Список литературы

Кива А.В. Реформы в Китае и России: сравнительный анализ. М.: Изд-во ИВ РАН, 2015.

Кива А.В. БРИКС: проблемы и перспективы. М.: Изд-во ИВ РАН, 2018. С. 60.

Кива А.В. Послевоенный миропорядок // Мир перемен. 2020, № 1. С.23-28.

Goodman P. Post-World War 11 Order is Under Assault the Powers That Built it URL: <https://www.nytimes.com/2018/03/26/business/nato-european-union.html> (дата обращения: 03.06.2020).

Dobbins J., Shatz H., Wyne A. URL: <https://www.rand.org/blog/2019/04/a-warming-trend-in-china-russia-relations.html> (дата обращения: 27.05.2020).

Наварро П. Смерть от Китая. Лицом к лицу с драконом. Глобальный призыв к действию URL: <https://www.ozon.ru/context/detail/id/141698938/> (дата обращения: 24.04.2019).

Наварро П. «Крадущийся тигр: что китайский милитаризм означает для мира» //

<http://cimsec.org/crouching-tiger-chinas-militarism-means-world/26238> (дата обращения: 11.05.2020).

Roubini N. A Greater Depression? URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/coronavirus-greater-great-depression-by-nouriel-roubini-2020-03> (accessed: 05.02. 2020).

The Institute of Oriental studies of the Russian Academy of Sciences

It's not just the coronavirus that the world should be concerned about. We must be prepared for other threats as well

Alexey V. Kiva, D. Sci (hist), Chief Scientific Researcher of the Institute of Oriental studies of the Russian Academy of Sciences. tel.: 8 916 346 28 14. E-mail: aleksei.kiva@yandex.ru

References

Kiva A.V. (2018) Reformy v Kitae i Rossii: sravnitel'nyj analiz {Reforms in China and Russia: comparative analysis}. Moscow: Izdatel'stvo Instituta vostokovedeniya Rossijskoj Akademii Nauk (in Russ.)

Kiva A.V. (2015) BRIKS: problemy i perspektivy {BRICS: problems and prospects}. Moscow: Izdatel'stvo Instituta vostokovedeniya Rossijskoj Akademii Nauk (in Russ.)

Kiva A. (2020) Poslepvoennyj miroporjadok {Post-war world order}. Moscow: Mir Peremen (in Russ.)

Navarro P. (2011) Smert' ot Kitaya. Licom k licu s drakonom. Global'nyj prizyv k dejstviyu {Death by China: Confronting the Dragon – A Global Call to Action}. URL: <https://www.amazon.com/Death-China-Confronting-Dragon-paperback/dp/0134319036> (date of accessed: 11.03.2020) (in Russ.)

Navarro P. (2016) Kradushchij tigr: chto kitajskij militarizm oznachaet dlya mira {"Crouching Tiger: What China' Militarism Means for the World}. URL: <http://cimsec.org/crouching-tiger-chinas-militarism-means-world/26238> (accessed: 12.03.2020.) (in Russ.)

Dobbins J., Shatz H., Wyne A. (2020) URL: <https://www.rand.org/blog/2019/04/a-warming-trend-in-china-russia-relations.html> (accessed: 27.05.2020). (in Russ.)

Goodman P. (2018) Post-World War 11 Order is Under Assault the Powers That Built it URL: <https://www.nytimes.com/2018/03/26/business/nato-european-union.html> (date of accessed: 03.06.2020.)

Roubini N. (2020) A Greater Depression? URL: <https://www.project-syndicate.org/commentary/coronavirus-greater-great-depression-by-nouriel-roubini-2020-03> (accessed: 03.06.2020.)

Osmak A. S.*Ph.D. student in the Chair of Information Policy and Digital Technologies
National Academy of Public Administration under the President of Ukraine,***Arsenovich L. A.***Ph.D. student in the Chair of Information Policy and Digital Technologies
National Academy of Public Administration under the President of Ukraine***Karpenko Y. V.***Ph.D. student in the Chair of public administration and public service
National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*

INSTANT MESSAGE EXCHANGE SYSTEMS IN THE PRACTICE OF PUBLIC GOVERNANCE. CLASSIFICATION, SECURITY, INTEROPERABILITY AND REMOTE CYBER EDUCATION

Осьмак Антон Сергійович,*аспірант кафедри інформаційної політики та цифрових технологій
Національної академії державного управління при Президентові України***Арсенович Леонід Антонович,***аспірант кафедри інформаційної політики та цифрових технологій
Національної академії державного управління при Президентові України***Карпенко Юлія Василівна,***аспірантка кафедри публічного управління та публічної служби
Національної академії державного управління при Президентові України*

СИСТЕМИ ОБМІНУ МИТТЄВИМИ ПОВІДОМЛЕННЯМИ У ПРАКТИЦІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ. КЛАСИФІКАЦІЯ, БЕЗПЕКА, ІНТЕРОПЕРАБЕЛЬНІСТЬ ТА ДИСТАНЦІЙНА КІБЕРОСВІТА

Abstract. The article scientifically considers the essence of modern digital communication systems. The factual analysis of modern means of digital communications and their use in the field of public administration and cyber education is carried out. The use of artificial intelligence in the digital communications of public authorities is considered. The definition of "Instant (digital) messages" and "chatbot" is defined. The issue of cryptographic protection of digital messages and the impact of the COVID-19 pandemic on the development of digital communication systems are considered. The typology of instant messaging services by main functions is offered. A system of criteria for choosing a means of digital communications by field of application is proposed.

Анотація. У статті науково розглянуто сутність сучасних систем цифрових комунікацій. Проведено фактологічний аналіз сучасних засобів цифрових комунікацій та їхнього використання у сфері публічного управління та кіберосвіти. Розглянуто використання штучного інтелекту в цифрових комунікаціях органів публічної влади. Визначено дефініцію «Миттєві (цифрові) повідомлення» і «чатбот». Розглянуто проблематику криптозахисту цифрових повідомлень та вплив пандемії COVID-19 на розвиток систем цифрових комунікацій. Запропоновано типологію сервісів миттєвих повідомлень за основними функціями. Запропоновано систему критеріїв вибору засобу цифрових комунікацій за сферою використання.

Keywords: *public administration, cyber education, instant messaging, messengers, digital transformations, interoperability, artificial intelligence, chatbot, digital communications, COVID-19.*

Ключові слова: *публічне управління, кіберосвіта, миттєві повідомлення, месенджери, цифрові трансформації, інтероперабельність, штучний інтелект, чатбот, цифрові комунікації, COVID-19.*

Introduction. The urgency of the problem is that with the development of digital technologies, systems of personal and group (corporate) communications are becoming more widespread. Wired and mobile telephony systems, as well as radio communication systems, including digital ones, have a serious competitor – instant messaging systems or messengers.

Analysis of recent research and publications. The issue of digital transformations in the field of public administration has been the subject of research by many foreign and Ukrainian scholars, so, in our opinion, it is worth mentioning the thorough scientific achievements of P. Dunleavy, H. Margetts, S. Bastow and J. Tinkler, A. Williams and H. Hay, K. Schwab, G. Pocheptsov, V. Namesnik, O. Karpenko. Authors in previous

studies have already considered both the imperatives of digital governance in Ukraine and the issue of digital communications in public authorities [1], while the unresolved part of the general problem of the study is the issue of practical implementation of digital communications in the activities of public administration and cyber education.

The purpose of the article is to scientifically and theoretically substantiate the feasibility, analyze the benefits, and predict the possible risks of using digital communication technologies in various areas of public administration in Ukraine and cyber education.

Presenting main material. Instant messaging (IM) is a digital telecommunications service for exchanging text messages between users' digital devices over

digital communication networks and computer networks (primarily the Internet). With the development of technology, other text messages have been added to other functions, such as transferring files, images, sound and messages, video, and joint actions.

In the case where a public network is used to exchange such messages, a client program is required for communication instant. An messaging client is often referred to as an Internet pager or messenger. A feature of instant messaging is that the exchange of messages takes place in real-time, communication between users is maintained constantly and the sent message is immediately transmitted to the user. Also, it can be carried out as a group exchange of messages between several interlocutors (conference, chat), and mass mailing of messages by network members on a certain basis, or by prior "subscription" to such actions.

The instant messaging system works according to a certain server or server-free protocol. The server protocol provides a connection to the central server of the messaging network. Messengers in such a system are clients. In serverless protocols (FChat, NASSI, UChat) messages are transmitted directly from one interlocutor to another on the principles of decentralized, or peer-to-peer (P2P – peer-to-peer) network – an overlay digital network based on equality. and participants. Often in such a network, there are no dedicated servers, and each node is both a client and serves as a server. Hardware and software-hardware messengers should be singled out, which can exchange both text messages and other data (telemetry, GPS-tags) at the device level, both server-side (paging, SMS-messages), server-free (DMR Tier 1, dPMR) and mixed protocols (DMR Tier 2, APCO P25, TETRA, LTE D2D (LTE + DMR, LTE + APCO-25)).

According to recent research, instant messaging is the most popular service used by 89% of Internet users in the world [2]. At the same time in Ukraine, the largest share of use among all mobile applications belongs to instant messaging clients, so the application Viber is used by 85%, Facebook Messenger – 48%, Telegram – 41%, WhatsApp – 29% [3].

The greatest spread of instant messaging services came with the spread of mobile computing. Thus, as of 2019 in Ukraine, the share of regular users of mobile devices was 66% [4]. It is mobile computing that has changed the general paradigm of the conditional evolution of the development of Internet technology concepts. A new interpretation of the definition of Web 4.0 – "Mobile Web", which describes the Internet as a platform for adaptation to the mobile environment. Web 4.0 connects all devices in the real and virtual world in real-time [5].

Instant messaging systems can be distinguished by the main functional media of information content by:

- clients for exchanging text messages;
- clients for exchanging graphic messages;
- customers for exchanging voice messages;
- clients for video messaging.

Such systems can use their functions for both personal and group and mass communications. Such systems are fully implemented, the models of external

interaction – G2C (Government-to-Citizen), G2N (Government-to-Nonprofit – government agencies – non-profit and non-governmental organizations, NGOs), G2B (Government-to-Business, state-business) and others, which are focused on improving and simplifying the processes of interaction between all segments and groups of citizens, business structures and public authorities, as well as the internal communication system, within the G2G interaction models, Government-to-Government for public authorities, interdepartmental interaction of authorities), E2E (Employees-to-Employees, civil servants for civil servants, horizontal interaction between responsible officials).

Almost all modern instant messaging clients are universal and can perform all these functions, but for classic messengers, the main functions are the exchange of text and picture messages, and video conferencing services are primarily intended for group visual communication. So for Facebook Messenger, Telegram, WhatsApp, and other similar messengers, the basic function is the transmission of text and picture messages. Instead, Rakuten Viber, Microsoft Skype, Zello, and others were originally classic voice over IP (VoIP) systems – real-time media technologies using the TCP / IP family of protocols. At the same time, Zoom, Microsoft Teams, and others are video conferencing clients for video conferencing.

With the growth of Internet coverage and connection speed in Ukraine, the role of mobile operators will radically change, the main component of the activity will be data transmission. One of the main problems of messengers is the protection of user information. And, although the owners of services and numerous ratings make Viber and Telegram one of the safest, we should not forget that all critical information is on the side of the developer and is likely to become a target for hackers and intelligence services [6]. In early May, WhatsApp, owned by the Internet giant Facebook, discovered a weak spot in the Internet telephony service, which allowed to infect smartphones through an Internet call [7]. Serious vulnerabilities have also been found in the Zoom video conferencing client through which hackers have stolen users' data, such as passwords [8].

Recently, however, almost all messenger developers have begun to use end-to-end encryption (E2EE), a method of data transmission in which only users involved in communication have access to messages, which prevents access to cryptographic keys. by third parties [9]. At the same time, Zoom introduced version 5.0 with support for 256-bit AES encryption, which provides additional data protection and greater resistance to hacking.

Today's challenges are changing the landscape of digital communications. During the COVID-19 coronavirus pandemic, video calling and video conferencing programs became the only alternative to direct communication, including and in the fields of public administration, education, medicine, etc. In 2020, most of the world's leading digital companies have stepped up their work on communication

applications or features for video conferencing systems. So in the form of independent applications are actively developing: Zoom, Microsoft Teams, Google Meet, Join.me, Proficonf, Linkchat, WebEx, and others. Most of these applications have both free, disabled, and commercial versions, with advanced feature sets that are tailored to specific communication tasks. Also, video conferencing features have appeared in classic messengers – Facebook Messenger Rooms, WhatsApp, Viber.

An example of the active use of the above communication applications, in the context of the spread of COVID-19, are training and educational activities that continue to maintain communication and the level of knowledge of IT professionals of Ukrainian cyber companies at the appropriate level.

Even though the distance learning mode is quite common for cyber education, the unexpected and forced transition to "WorkFromHome" has become a great challenge. After all, cybersecurity units needed to transform 100% of educational processes in a relatively short time. Thus, EPAM Ukraine, which is a software manufacturer, explains that such tasks are a time of mobilization of organizational capabilities, strengthening of horizontal interactions between locations and prompt implementation of new internal tools for the organization of distance learning.

Of course, external offline conferences and workshops have been particularly affected – such events have, of course, been minimized. But, for example, Sigma Software has found a way out: to compensate for this period of stagnation, employees are constantly preparing and updating lists of relevant online courses, books, and training platforms so that professionals can increase their competence at home. Sofia Belenkova, head of the Kyiv office of ELEKS, also notes the successful organization of educational events: "Communications with clients continue remotely, communications in teams – the same. Also, regular online meetings with top management have appeared at the company level, making it easier to ensure the timeliness and quality of first-hand information" [10]. At the same time, according to cyber defenders, standard services such as Microsoft Teams or Skype are used to organize such events, and in the case of large-scale events – Zoom, Gotowebinar, Mentimetr, ClickMeeting, etc.

There is training for teachers and relevant coaches. For example, Sigma Software, a company that provides technology solutions and services in the field of cybersecurity, has upgraded its trainers for online teaching – special pieces of training were conducted to ensure high-quality education and comfort for participants. Also, the company has a huge archive of online learning materials that have been collected over the years and is regularly updated.

Educational activities using the latest digital technologies are also organized at the state level. Thus, the Ministry of Education and Science has developed a program to teach Ukrainian citizens digital literacy in the national online course "Digital Literacy for Civil Servants". This online course was developed to

implement the Program of the Cabinet of Ministers of Ukraine, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine dated September 29, 2019, № 849 [11] (Program of the Cabinet of Ministers of Oleksiy Honcharuk for 2019). The course aims to provide each citizen with appropriate digital skills. Both civil servants and servicemen and senior executives of the national cybersecurity system can take the online course.

It is also worth noting the emergence of problematic issues in the organization of cybersecurity units, which appeared after the introduction of quarantine, and which are not always possible to organize with the help of "remote work" and digital communications. For example, March, April, and May are the season of large conferences, various trainings, and exercises, which used to take place in a stationary format with the involvement of foreign experts. Coronavirus forced most organizers to postpone the date of such events to the fall, someone went online so as not to take risks. A significant disadvantage is the suspension of student internships; as educational institutions are closed for quarantine. However, companies are working to provide full mentoring support to students in projects through video calls and video conferencing, even under such conditions [12].

In general, the feedback of cyber experts on the development of communication applications and changes in the format of training, according to EPAM Ukraine – is quite positive, they reacted to the situation with understanding. And saving time on the road, which they now use for educational activities, almost all respondents call a big "plus".

Having a large number of software products for instant messaging in the market of information services, the question of choosing their range within the communication activity arises. To do this, first of all, it is necessary to determine the scope of use of such products – it's internal and external communications.

Internal (corporate) communication policy should identify the best systems to ensure the process of internal communication, ensure internal interoperability and take into account personal requirements, such as transmission channels of geographical data, telemetry, states, etc. If there are specific requirements for confidentiality and cryptocurrency, it can be not only public systems but also their commercial versions, which can be customized to specific requirements or personally designed communication products. Such systems, depending on the needs, can use their own, including secure communication channels.

The mobile Internet audience is growing every year. The most promising channel of interaction between public authorities and citizens can be messengers, where, in addition to the direct process of communication, provides quick access to news, reference information, and information services at the request of the user via chatbots.

Chatbot – is a computer program developed on the basis of artificial intelligence (AI), neural networks, and machine learning technologies, which conducts

communication using auditory or textual methods. Chatbots are used to achieve a specific goal (for example, to provide the necessary information). Chatbots are used in dialogue systems for a variety of practical purposes, including customer service or information retrieval, including in the service activities of public authorities. Chatbots can use sophisticated human language processing systems. The "work" of a chatbot, as an automatic consultant, is enough to load the most modern public authorities, then the chatbot "knows" to answer questions asked by employees of real employees who call at the right places, or call through digital communications.

Chatbots come in two different types – one type works from a list of rules or commands, and the other type uses machine learning. A rule- or command-based chatbot offers limited interactions because it only responds to a specific set of rules or commands. If you ask this bot a question that hasn't been programmed into its database, the bot doesn't know how to respond. A rule-based chatbot is only as smart as its programming. Machine learning is the ability of a computer to learn without being programmed. A chatbot that uses machine learning is another way of describing AI, Artificial Intelligence. This type of bot understands language, not just a list of rules or commands. The key difference is that a chatbot that uses machine learning actually learns from human conversations and uses that information to provide better answers in the future. This type of chatbot is an intent-based program [13].

Benefits of the chatbot tool:

- reducing costs. There is no need to pay for call center services;
- elimination of the human factor. Protection from difficult customers and the stress of their calls;
- convenience. According to Google, 65% of users would rather write to companies than call them [14];
- simplification of navigation. Chatbots are able to find the necessary materials on the site upon request. At the same time, they are able to recognize more word forms than traditional search, so communication with it is more convenient;
- adaptation of information. Correspondence with the bot gives the visitor exactly the amount of data he needs. It is not necessary to read the text on the site pages - in conditions of information overload, this is a great advantage;
- 24/7 support. The virtual assistant can support users by answering FAQs. Unlike "live" specialists, it is available for contact at any time of the day.

The program of activities of the Cabinet of Ministers of Ukraine in 2020 identifies as long-term priorities of the Government: ensuring the translation of the most popular public services into the electronic form [15]. Messengers should become one of the most promising channels of interaction between public authorities and citizens. To implement an effective communication system, including digital, it is necessary to form an interoperable communication strategy, which describes a systematic set of means of

communication, which covers tactical and operational goals and objectives and provides communication interaction.

Conclusions and suggestions for further research. Thus, analyzing the possibilities and approaches to building digital communication systems based on instant messaging systems, we can conclude that the use of messengers in the practice of public administration and the field of digital educational technologies and cyber education in the digital transformation as a governance communication technology. At the same time, subject to the principles of interoperability, the toolkit of instant messaging systems provides enhanced opportunities to improve the efficiency of digital interaction of public administration, both internally and in external communications, which should increase efficiency and trust public authorities in general.

Further research should focus on studying the world experience in the mechanisms of digital transformation in public administration and local self-government, in particular, the use of digital communication systems in information and communication systems of public authorities, introduction of elements of artificial intelligence and expanding the practice of comprehensive cyber education, including among civil servants. accelerating the transition of Ukraine to a new evolutionary level of social power – ubiquitous digital governance.

Literature

1. Цифрове врядування : монографія / О. В. Карпенко, Ж. З. Денисюк, В. В. Наместнік [та ін.] ; за ред. О. В. Карпенка. Київ : ІДЕЯ ПРИНТ, 2020. 336 с. Р. 94-120
2. Simon Kemp. Digital 2020: Global Digital Overview. Режим доступу: <https://datareportal.com/reports/digital-2020-global-digital-overview> (дата звернення: 12.06.2020).
3. InMind Factum Group Ukraine Дані роботи Панелі, Грудень 2019. Режим доступу: https://inau.ua/sites/default/files/file/2001/presentation_osm_december_2019.pdf (дата звернення: 12.06.2020).
4. Проникнення інтернету в Україні. Жовтень 2019. Factum Group Ukraine Режим доступу: https://inau.ua/sites/default/files/file/1910/dani_ustanovchih_doslidzhen_iii_kvartal_2019_roku.pdf (дата звернення: 12.06.2020).
5. Web 1.0 vs Web 2.0 vs Web 3.0 vs Web 4.0 vs Web 5.0 – A bird's eye on the evolution and definition. Режим доступу: <https://flatworldbusiness.wordpress.com/flat-education/previously/web-1-0-vs-web-2-0-vs-web-3-0-a-bird-eye-on-the-definition/> (дата звернення: 11.06.2020).
6. Тетяна Веремєєва. Месенджери в Україні: основні гравці, проблеми та перспективи. Режим доступу: <https://comments.ua/article/it/technology/641679-messendzhery-v-ukraine-osnovnye-igroki-problemy-i-perspektivy.html> (дата звернення: 10.06.2020).

7. Дмитро Губенко. Через WhatsApp смартфони інфікували шпигунською програмою. Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/через-whatsapp-смартфони-інфікували-шпигунською-програмою/a-48727010> (дата звернення: 10.06.2020).

8. Lawrence Abrams. Zoom Lets Attackers Steal Windows Credentials, Run Programs via UNC Links, Режим доступу: <https://www.bleepingcomputer.com/news/security/zoom-lets-attackers-steal-windows-credentials-run-programs-via-unc-links/> (дата звернення: 14.06.2020).

9. What is end-to-end encryption and how does it work? Режим доступу: <https://protonmail.com/blog/what-is-end-to-end-encryption/> (дата звернення: 14.06.2020).

10. Як карантин вплинув на українських програмістів. Українське інтернет-видання “День”. Режим доступу: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/it-v-online> (дата звернення: 14.06.2020).

11. Кабінет Міністрів України. Постанова № 849 від 29 вересня 2019 р. Про затвердження

Програми діяльності Кабінету Міністрів України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/849-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.06.2020).

12. Що відбувається з освітою в умовах карантину?. Платформа LIGA 360. Режим доступу: https://biz.ligazakon.net/ua/analytics/194213_shcho-vdbuvatsya-z-osvtoyu-v-umovakh-karantinu (дата звернення: 14.06.2020).

13. Greg Ahern. What are chatbots? Режим доступу: <https://www.ometrics.com/blog/what-are-chatbots/> (дата звернення: 10.07.2020).

14. Amit Agarwal. Click-to-message ads bring a new and easy way to talk to customers Режим доступу: <https://www.blog.google/products/ads/click-to-message-ads-bring-new-and-easy/> (дата звернення: 10.07.2020).

13. Кабінет Міністрів України. Постанова № 471 від 12 червня 2020 р. Про затвердження Програми діяльності Кабінету Міністрів України. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/nras/prozatverdzhennya-programi-diyalnosti-kabinetu-ministriv-t120620> (дата звернення: 14.06.2020).

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 159.9/316.6

ГРНТИ 15.41.31

*Voronova M.Y.**Candidate of Philology,**Associate Professor, Department of Periodicals**Institute of Journalism Taras Shevchenko National University of Kyiv*

BIOGRAPHICAL GENDER RECONSTRUCTION

*Воронова Мальвіна Юрїєна**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри періодичної преси**Інституту журналістики**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

БІОГРАФІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ГЕНДЕРУ

Abstract. This article is part of a large study of personality reconstruction. In this particular case, gender reconstruction through biographical analysis. Her local goal is to determine what factors in the biography of outstanding women artists contributed to their successful professional and creative implementation. The scientific study addresses the issues of individual interpretation of gender opportunities, the correlation of gender and talent, gender discrimination of women in the female community; at the meta level, the article describes the possibility of biographical knowledge of gender. In the process of research, fifteen biographies of outstanding women artists were analyzed in detail, including: Artemisia Gentileschi, Sofonisba Anguissola, Rachele Ruysch, Rosalba Carriera, Angelika Kauffmann, Mary Moser, Élisabeth Vigée Le Brun, Berthe Morisot, Laura Knight, etc.

Анотация. Эта статья является составной частью большого исследования, посвященного проблеме реконструкции личности. В данном конкретном случае — реконструкции гендера посредством биографического анализа. Ее локальная цель — определить, какие факторы в биографии выдающихся женщин-художниц способствовали их успешной профессиональной и творческой реализации. Научное исследование затрагивает вопросы индивидуального толкования гендерных возможностей, соотношения гендера и таланта, гендерной дискриминации женщин в женском сообществе; на мета-уровне статья содержит презентацию осуществимости биографического постижения гендера. В ходе исследования были подробно проанализированы пятнадцать биографий выдающихся женщин-художниц, среди которых: Артемизия Джентилески, Софонисба Ангвиссола, Рашель Рюйш, Розальба Каррьера, Ангелика Кауфман, Мэри Мозер, Элизабет Виже-Лебрен, Берта Моризо, Лаура Найт и др.

Анотація. Ця стаття є складовою частиною великого дослідження, присвяченого проблемі реконструкції особистості. У цьому конкретному випадку — реконструкції гендеру засобом біографічного аналізу. Її локальна мета — визначити, які чинники в біографії видатних жінок-художниць сприяли їх успішній професійній і творчій реалізації. Наукова розвідка торкається питань індивідуального тлумачення гендерних можливостей, співвідношення гендеру і таланту, гендерної дискримінації жінок в жіночому співтоваристві; загалом на мета-рівні стаття містить презентацію здійсненості біографічного пізнання гендеру. У ході дослідження були детально проаналізовані п'ятнадцять біографій видатних жінок-художниць, серед яких: Артемізія Джентілескі, Софонісба Ангвіссоло, Рашель Рюйш, Розальба Карр'єра, Ангеліка Кауфман, Мері Мозер, Елізабет Віже-Лебрен, Берта Морізо, Лаура Найт та ін.

Keywords: reconstruction, personality, gender, biography.

Ключевые слова: реконструкция, личность, гендер, биография.

Ключові слова: реконструкція, особистість, гендер, біографія.

Постановка проблеми. Аналіз попередніх досліджень. Вихідною точкою цього дослідження стало особисте зізнання, що зробила американська вчена Сандра Бем, яка в 70-ті роки ХХ ст. здійснила переворот в теорії гендеру; у своїй роботі «Лінзи гендеру» вона зазначила наступне: «Справді, те, що я — жінка, ніколи не було для мене наріжним каменем моєї самооцінки. Я вибудовувала свою ідентичність, відчуючи себе людиною в конкретних біографічних обставинах...» [1].

Загальновідомо, що Сандра Бем ввела в гендерний дискурс ідею того, що маскуліність і фемініність не є абсолютними величинами і в різних пропорціях присутні в одному індивіді. Але в контексті теми реконструкції особистості, до складу якої входить це дослідження, цікавим є інше питання: гендер визначає розвиток і становлення особистості чи визначає особистість (взьємо цю категорію обраних) змінює зміст гендеру (по своєму інтерпретує гендерні можливості та змінює конфігурацію власної біографії, границі якої

визначає соціум у конкретний час та в конкретному місці). Наразі в межах цієї статті відповідь навряд чи здобути, але міркування навколо глобальної теми реконструкції особистості виходять на одне із таких багаточисельних макрозавдань.

Спроба висвітлити гендерне питання, спираючись на біографічний матеріал, була зроблена іншою відомою вченою в галузі гендерних досліджень — Ліндою Ночлін, яка в 1971-му році оприлюднила своє знамените есе «Чому не було видатних жінок-художниць?» [2]. Спираючись на біографії жінок-художниць, вона взяла за вихідне наступне питання: що в соціальному середовищі заважало жінкам реалізуватися? Відповідь її була такою: на заваді стала чоловіча структура влади, що формувала такі форми суспільних відносин, у межах яких жінці за допомогою прямих та опосередкованих заборон було відведено простір, який обмежувався біологічною та побутовою функціями.

Проблематику — жінка як суб'єкт мистецтва та жінка як суб'єкт творчості — розглядали у своїх роботах такі учені: В. Експорт («Жінка та креативність. Роздуми на тему»), Ю. Крістева («Час жінок»), Л. Коттінгем («Долаючи перепони»), А. Созо-Боетті («Здатність заперечення як практика жіночого мистецтва») та ін. [3].

Невирішені раніше завдання. Не ставлячи під сумнів висновок Л. Ночлін, це дослідження формулює завдання інакше: що *сприяло* тому, що жінки, незважаючи на опір соціального середовища, на обмежені суспільством та владою гендерні можливості, змогли успішно реалізувати себе в покликанні, яке вони обрали, і лишити вартісний слід в історії. Образотворче мистецтво було обрано з тих причин, що в цій галузі довгий час існували прямі інституційні заборони (на противагу літературі, до прикладу, індивідуальна робота в якій була позбавлена прямих «табу»).

Перерахуємо загальновідомі факти, згідно з якими жінкам було заборонено: 1) малювати натурщиків-чоловіків (внаслідок чого вони не могли працювати в таких престижних жанрах як історичний, міфологічний, релігійний живопис); 2) отримувати освіту в академіях мистецтв нарівні з чоловіками (за рідкісними винятками); 3) писати оголену натуру, що згубно впливало на майстерність відтворення анатомічних пропорцій людського тіла.

Сюди також необхідно додати інші перепони: 1) відсутність прямого доступу до засобів роботи (пензлі, фарби, підрамники, полотна тощо); 2) суспільний осуд щодо жінок, які займалися «чоловічою справою» і «легковажною справою».

Мета цього дослідження полягає в тому, щоб реконструювати біографічні обставини, що сприяли успішній творчій і професійній реалізації обраних художниць, і спробувати реставрувати шляхом біографічного аналізу гендерну ідентичність особистості (індивідуальне прочитання гендеру).

Всього було проаналізовано 15 біографій жінок-художниць, які мешкали в різних країнах та належали своїм епохам і суспільним класам, мали різне походження, статки тощо, але всі вони залишили значну творчу спадщину, і наразі високо цінуються критиками та поціновувачами мистецтва. Строкатий емпіричний матеріал був узятий навмисно, щоб за допомогою біографічного і порівняльного аналізу знайти те спільне, що об'єднує жінок в прагненні реалізувати свій талант і утвердити себе як особистість.

Для біографічної реконструкції виокремлено такі фігури: Артемізія Джентілескі (1593—1653, Італія), Софонісба Ангіссоло (1535—1625, Італія), Рашель Рюйш (1664—1750, Нідерланди), Розальба Карр'єра (1675—1757, Італія), Ангеліка Кауфман (1741—1807), Мері Мозер (1744—1819, Англія), Елізабет Віже-Лебрен (1755—1842, Франція), Берта Морізо (1841—1895, Франція), Лаура Найт (1877—1970, Англія), Наталія Гончарова (1881—1962 Росія), Джорджія О'Кіф (1887—1986, США), Катерина Білокур (1900—1961, Україна), Фріда Кало (1907—1954, Мексика), Марія Примаченко (1909—1997, Україна), Яеї Кусама (1929, Японія) [4—23].

Виклад основного матеріалу. В першу чергу хочеться зазначити, що Л. Ночлін лише частково мала рацію, коли стверджувала, що всі визначні художниці були доньками батьків-художників, які ставали їх першими вчителями та сприяли тому, аби вони могли малювати в їхніх приватних майстернях натурщиків. Це узагальнення втрачає свою вагу в світлі більш детального та ретельного аналізу біографій. Із 15 обраних художниць тільки шестеро мали татусів, що належали мистецтву, при цьому у Наталії Гончарової батько був архітектором, а у Фріди Кало — фотохудожником. Відповідно, лише четверо жінок мали можливість вчитися живопису безпосередньо: Артемізія Джентілескі у Гораціо Джентілескі, Ангеліка Кауфман у Йоганна Кауфмана, Мері Мозер — у Джорджа Мозера, Елізабет Віже-Лебрен — у Луї Віже. Дві з них, Артемізія Джентілескі та Ангеліка Кауфман, виховувалися без матерів, які рано пішли з життя, при цьому чоловічий батьківський вплив на дочок був, дійсно, вагомим.

Скажімо, Гораціо Джентілескі одразу спостеріг, що його донька набагато талановитіша за його синів, з якими вона нарівні працювала в майстерні, він виділив і став розвивати її дар, як майстер розвиває найуспішнішого зі своїх учнів.

Думку Л. Ночлін, виходячи з обраного біографічного матеріалу, необхідно розгорнути в іншому напрямку: не так суттєво, хто батько за професією, покликанням, суспільним статусом, як те, — що він за особистістю, адже, як свідчить емпіричний досвід, батьківська фігура є неодмінно ключовою та вирішальною, коли йдеться про реалізацію жінки в професії, покликанні, творчості (в якості суб'єкта, а не об'єкта мистецтва).

Окрім тих чоловіків, які безпосередньо навчали живопису своїх дочок, необхідно назвати і

тих, хто в інші способи істотно впливав на їхнє становлення: завдяки освіченому батькові-аристократу Софонісба Ангіссоло отримала прекрасну освіту, що включала образотворче мистецтво; тато Рейчел Рюйш був ученим, професором анатомії і ботаніки, заохочував її, коли та стала малювати квіти і комах з його великої колекції, і сам згодом навчався у неї малюванню; Берта Морізо, завдяки своєму батькові, який не мав відношення до мистецтва, але мав смак і освіту, отримала можливість вчитися приватно живопису у прекрасних вчителів (у Джеффруа-Альфонса Чокарна і Джозефа Гішара); Джорджія О'Кіф була дочкою фермера, але завдяки йому вчилася живопису у місцевій акварелістці Сари Манн; фотохудожник Гільермо Кало не тільки розвивав смак своєї дочки Фріди, але і сприяв її захопленню живописом: його друг-гравер Фернандо Фернандес був її першим учителем; мало відомо про роль Оксентія Примаченко в долі його дочки Марії, але, судячи з непрямих свідчень, він не перешкодив їй робити перші спроби у малюванні.

Біографічний матеріал вказує на два особливі випадки, коли батьки були категорично проти того, щоб їх дочки займалися живописом. Батько української художниці Катерини Білокур забороняв дочці малювати, відбирав у неї фарби та пензлі, і, судячи з усього, вдавався до вербального насильства по відношенню до неї, коли мова йшла про її потяг до мистецтва; з міркувань дріб'язкової економії він не дозволив їй отримати початкову освіту, що унеможливило професійне навчання в подальшому. Зможний буржуа, батько японської художниці Яйої Кусами, вважав заняття дочки непристойним, і також різними способами перешкодив їй самореалізації. В обох випадках жінки зіткнулися з важкими життєвими кризами, що мали для них драматичні наслідки. Загальновідомо, що восени 1934 року Катерина Білокур вчинила спробу самогубства в річці Чумгак, і це змусило таки голову родини дати їй згоду займатися живописом не потайки, а відкрито; однак важкий клімат в родині (неприйняття доньки всіма членами сім'ї, знецінення її дару та її особистості), створений батьком, супроводжував Катерину до самої її смерті. Криза Яйої Кусами мала психологічний характер — вона страждала нав'язливими станами, галюцинаціями і депресіями, на 48-му році життя добровільно оселилася в психіатричній клініці, отримавши там постійне місце проживання, де перебуває наразі у віці 90 років.

Традиційний гендерний стереотип — батьківський вплив є обов'язковим у вихованні хлопчика — у нашому випадку набуває зовсім іншого ракурсу. Адже функція батька у формуванні гендерної ідентичності і для хлопчиків, і для дівчат полягає в тому, щоб стати прикладом суб'єктності та професіоналізму, а також — цілеспрямованості і послідовності щодо реалізації покликання та побудови кар'єри. Для хлопчика він — орієнтир для наслідування, для дівчинки — поводитир: він

виводить її з традиційно призначеної гендерної ролі, що походить від біологічної функції — дітонародження та виховання дітей. У будь-якому разі саме такий висновок спонукає зробити досвід п'ятнадцятиох досліджених біографій.

Сама природа влади є чоловічою, але, коли ми це стверджуємо, то маємо на увазі не фізичні її джерела (скільки було кволих, німецьких, слабких, фемінних правителів за історію людства!), а щось інше. Влада чоловіків довгий час спиралася на те, що справа їхнього життя, у чому б вона не полягала, становила основу їхньої особистості, а справа — жінки оберталася навколо її біологічної функції, що розмивало та уніфікувало особистість. Відповідно, справи саме чоловіків, а не жінок, становили соціальний фундамент людства дуже довгий час. Найкращі із батьків, безумовно, робили цінний подарунок своїм дочкам, коли, не посягаючи на жіночність, впроваджували в їх свідомість життєву вісь — покликання. Найгірші з них — за допомогою різних форм насильства — руйнували її.

З іншого боку, соціальні обмеження, що транслювали різні рівні влади (влада держави, громади, родини, батька), були серйозною перешкодою для масового залучення жінок в різні галузі, однак у справжнього таланту, як ілюструють конкретні біографічні приклади, є особлива сила, що прагне подолати всі заборони.

Якщо подивитися на проблему під іншим кутом зору, побачимо наступне: світ чоловіків, позбавлений дискримінації щодо чоловіків, дав людству певну долю геніального, але й незліченну масу — посереднього. Доступ до певних можливостей не є умовою народження таланту, який, немов вода, що завжди шукає виходу, пробиває товщу найскладнішої біографії, долає несприятливі обставини, що чинять опір йому. Талант прагне проявити себе і виконати свою місію, і цей механізм не має гендерних розбіжностей, він розповсюджується однаковою мірою і на чоловіків, і на жінок.

Цікавий матеріал для аналізу гендерної ідентичності дає материнська модель поведінки: 3-є дівчат, майбутніх художниць, виростили без матерів; інші 3 (із 12-ти) позитивно вплинули на своїх дочок, сприяючи їхньому розвитку. Ангеліці Кауфман мати прищепила любов до вивчення мов, Розальбу Карр'єра мати навчила майстерно плести мережива, а та згодом вивчилася малювати нові мереживні візерунки, що в подальшому визначило її техніку малювання; Лаура Найт отримала мистецьку освіту завдяки матері, яка викладала в Школі мистецтв. 5 матерів із 12 не мали істотного впливу на професійне становлення дочок, а 4 — демонстрували своє негативне ставлення до їхньої творчості.

Статистика демонструє очевидний факт: загалом матері замало сприяли тому, щоб їхні дочки вийшли за межі тієї гендерної моделі, нав'язаної соціумом, до якої самі належали. Іншими словами, чоловіки-батьки значно менше

дискримінували своїх дочок, ніж їхні матері. Поле соціальних заборон, що застосовувалися до жінок, дуже розширювалося за рахунок того, що самі жінки вважали прийнятним або неприйнятним, пристойним або непристойним. Жіноче співтовариство всередині себе генерувало і продовжує генерувати «табу», встановлюючи жорсткі рамки щодо гендерної ідентичності. У певний час і в культурі кожної окремої країни вона має свої риси, але скрізь є незмінний механізм: якщо більшість жінок певної спільноти визначили стереотипну соціальну модель за ідеальну, то вийти за її межі окремі жінки так само складно, як подолати заборони, встановлені законодавством. Осуд, сором, страх втратити престиж у межах жіночої спільноти — потужний засіб невидимої дискримінації та духовного насильства, що не сприймаються як такі.

Показовими є й такі факти: 7 із 15 сімей, з яких згодом вийшли відомі художниці, давали їхнім сестрам однаковий фундамент (освіта, знаряддя, емоційна підтримка). Четверо сестер С. Ангіссолі навчалися живопису з нею нарівні, одна рано померла, одна пішла в монастир, а дві інші облишили живопис, віддавши перевагу заміжжю. Р. Рюйш навчила свою сестру Анну малюванню, але та не пішла цим шляхом; дві сестри Б. Морізо, які навчалися мистецтву разом із нею, Ів та Една, не використали свою освіту; те саме стосується двох сестер Р. Карр'єри, двох сестер Дж. О'Кіф, двох сестер Л. Найт. Про що це говорить? Тільки про одне: часто-густо жінки добровільно відмовляються від професійного шляху, йдуть зі сцени свого покликання так рано, що навіть не дають шансу таланту себе проявити. Вони самі наповнюють свою гендерну роль виключно репродуктивною функцією, викреслюючи всі інші можливі компоненти. Це не погано або добре, це факт, який в деяких суспільствах продовжує бути актуальним і сьогодні, і певною мірою знецінює боротьбу за гендерну рівність (оскільки одній стороні умовного конфлікту вона взагалі не потрібна).

У ході дослідження вивчалось питання походження та достатку, що впливали на успішну реалізацію жінок. Трьом із п'ятнадцяти жінкам, дійсно, сприяли родина та сімейний капітал (подекуди — і те, й інше), це С. Ангіссолі, Б. Морізо і Н. Гончарова. А от, наприклад, Яйой Кусамі народилася в дуже заможній родині, але це їй не допомогло, оскільки батьки одразу стали в опозицію до її творчості. Інші художниці прокладали свій шлях самостійно: Р. Карр'єра належала до середнього класу, мати її робила мережива, як уже зазначалося, а вона сама починала з того, що малювала мініатюри для кришок табакерок, які в той час користувалися великим попитом; А. Кауфан народилася в сім'ї незможного художника і працювала завдяки покровителям; Е. Віже-Лебрен після ранньої смерті батька і після того, як мати вдруге вийшла заміж, була позбавлена підтримки родини, рано почала

заробляти живописом; батьки Л. Найт збанкрутіли ще в її дитинстві, мати заробляла викладанням живопису, і вона сама рано почала викладати, заробляючи на життя; дочка фермера Дж. О'Кіф обрала шлях вельми далекий від батьківського, і рухалася по ньому самостійно; з тією ж самостійністю обрали живопис своєю справою Катерина Білокур та Марія Приймаченко.

Жінки-художниці мусили шукати не тільки заможних замовників, але і впливових покровителів (як і художники-чоловіки, зрештою). Шестеро із п'ятнадцяти жінок працювали під патронатом в різній формі. А. Джентілескі підтримував аристократ Франческо Марінглі; С. Ангіссолі — впливовий іспанський герцог Альба, а потім через його посередництво — могутній король Іспанії Філіп II; Р. Карр'єру підтримували імператор Карл VI і колекціонер Антоніо Дзанетті; А. Кауфан працювала при протекції Джошуа Рейнольдса; Е. Віже-Лебрен була придворною художницею і фрейліною Марії-Антуанетти; Дж. О'Кіф популяризував її чоловік, меценат Альфред Штігліц. Однак, як ми бачимо, дев'ятеро інших жінок реалізували свій талант, не вдаючись до заступництва впливових осіб.

Наскільки чоловіки сприяли просуванню дружин в їхній кар'єрі, також свідчать цифри: 8 з 15 жінок мали чоловіків-художників, але тільки п'ятеро з цих восьми отримували підтримку від своїх чоловіків, і ті були для них партнерами у спільній справі, близькими за духом. Це: Р. Рюйш, Е. Віже-Лебрен, Н. Гончарова, Б. Морізо, Дж. О'Кіф, почасти Фріда Кало, хоча вона тривалий час перебувала в тіні чоловіка Дієго Рівера, що шкодило визнанню та популяризації її власної творчості.

Це дослідження дещо формалізувало біографічний матеріал, проте допомогло зняти абсолютність із тези про вплив соціального середовища на самореалізацію жінки. Безумовно, людське оточення та міжлюдська комунікація, інститути державної влади та суспільні інститути формували і формують гендер, встановлюючи йому кордони, але ці кордони здатні рухатися під напором зусиль окремих особистостей, саме про це красномовно свідчать конкретні біографії.

Жінкам-художницям допомагали художники-батьки — теза правильна, але, як з'ясувалося, не вичерпна; їм сприяли походження, покровителі, чоловіки-художники — не всім і не завжди. Безперечно, що ім'я, капітал, уважний батько (і в цілому — любляча родина), якісна освіта, чоловік, який поважає творчість дружини, — всі ці соціальні чинники сприяли реалізації жінки в її творчості. Але, по-перше, всі ці біографічні фактори вкрай нечасто зустрічаються в сукупності, а, по-друге, самі жінки нерідко нехтують можливостями та перевагами (це доводять сестри видатних художниць), що їм дарує доля. Правда й у тому, що жінки, які потрапляють у вороже середовище (в родині або в суспільстві), на шляху до свого покликання проходять складні кризи, що мають

важкі наслідки у вигляді спроб суїциду і психічних розладів, тобто платять високу ціну за спробу втілити своє покликання.

Висновки і пропозиції. Загальний висновок, який випливає з дослідження: сприятливе соціальне середовище для самореалізації жінки — це всього лише відкрита можливість, однак, щоб скористатися нею і досягти результату, необхідно докласти особистих зусиль; разом із тим — талант завжди долає кордони, які соціум встановлює для гендеру. Якщо пристати на те, що дар робить з індивідуальності — особистість, то в такому разі особистість наповнює гендер своїм власним змістом і трансформує по-своєму власну біографію, границі якої значною мірою визначає соціум. Таке попереднє узагальнення можна зробити на цьому етапі розвідки.

Але закінчити цю статтю хочеться іншим, йдеться про те, чи визнають в сучасному світі видатних жінок — видатними. Перелічимо конспективно досягнення деяких із обраних жінок-художниць. А. Джентилескі була першою жінкою, яку обрали членом Академії живописного мистецтва у Флоренції і першою в художній Академії Європи. У мистецтвознавчому колі сьогодні вона вважається однією з найсильніших митців після Мікеланджело де Караваджо. Портрет Єлизавети Валуа, авторства С. Ангвіссолі, є відомим кожній освіченій людині світу, а загалом її творчість мала сильний вплив на творчість чоловіків-художників того часу, включаючи, наприклад, знаменитого фламандського художника Ентоні ван Дейка. Р. Рюйш була першою жінкою, яку прийняли в Гільдію художників Гааги. Р. Карр'єра була першою жінкою-художницею, яка заснувала свій стиль у живописі — стиль рококо. А. Кауфман була членом флорентійської Академії мистецтв, Академії Св. Луки в Римі, Французької та Британської Королівської академії; усупереч заборонам писала на біблійні, античні, міфологічні та історичні сюжети, завдяки покровителям писала оголену натуру, що було категорично заборонено жінкам її часу; одинадцять її картин знаходяться сьогодні в колекції Ермітажу. М. Мозер — одна з двох жінок-засновниць Королівської академії в 1768 (разом з А. Кауфман). Спадщина Е. Віже-Лебрен налічує близько 600 портретів і 200 пейзажів, які знаходяться в Луврі, Національній галереї в Лондоні, в Метрополітен-музей у Нью-Йорку, в Ермітажі. Дама Л. Найт стала першою жінкою, обраною на повноправне членство в Королівській академії. Дж. О'Кіф була нагороджена Національною медаллю мистецтв президентом Рональдом Рейганом і введена в Національний зал слави жінок. Автопортрет Фріди Кало «Коріння» («Raíces») було оцінено експертами Sotheby's в 7 мільйонів доларів (2006), картину продали за 5,6 млн. доларів США, що стало рекордом серед робіт латиноамериканських художників.

Звернення до фактів цифрової реальності, дає нам певний рейтинг сучасного і масового уявлення про видатних художниць. На запит «видатні світові

художники» англomовний Google відгукується і називає 51 художника, серед них — 2 жінки: Джорджія О'Кіф і Фріда Кало. Але, якщо поміняти запит на «геніальні світові художники», то виявляється, жінок в їхньому списку немає взагалі. Згідно із запитом на італійській мові, видатних жінок-художниць не існує зовсім, згідно з французьким — такою вважається лише Берта Морізо. Ні видатних, ні геніальних художниць не знає ні російськомовна, ні україномовна версії Google.

Це служить ілюстративним підтвердженням думки Л. Ночлін, яка підкреслювала, що чоловіки приватизували геніальність, сакралізували Генія, який у концепції чоловічого світу завжди є чоловіком. І, якщо раніше ця концепція розповсюджувалася на коло світових інтелектуалів, то зараз — на світові маси. А це змінює всю картину гендерної рівноваги, адже навіть, якщо локальне соціальне середовище сприяє жінці реалізовувати свій талант, а вона прикладає до цього належних зусиль, чи готовий світ оцінити гідно її творчість і талант?

Мікеланджело Буонаротті в одному з листів написав — «малюють мозком, а не руками», — випередивши цим твердженням не тільки розвиток живопису, а й науки на багато століть вперед [25, с.178-179]. Питання з науково-фізіологічної точки зору не вирішене й донині: чи відрізняється істотно діяльність мозку чоловіка-творця від жінки-творця, а із суспільствознавчої — очевидно, що людство й досі має труднощі щодо об'єктивності постановки цього питання та його неупередженого вирішення.

Список літератури:

1. Bem L.S. The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality. Yale University Press.1993. 244 p.
2. Nochlin L. Why Have There Been No Great Women Artists. ArtNews, 1971. 26 p.
URL:
http://www.writing.upenn.edu/library/Nochlin-Linda_Why-Have-There-Been-No-Great-Women-Artists.pdf
3. Гендерная теория и искусство. Антология: 1970—2000 / Пер. с англ.; Под ред. Л. М. Бредихиной, К.Дипуэлл. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. - 592 с. [Gendernaya teoriya i iskusstvo. Antologiya: 1970—2000 / Per. s angl.; Pod red. L. M. Bredihinoj, K.Dipuell. — М.: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2005. - 592 s.]
4. Bissell R. Ward Artemisia Gentileschi — A New Documented Chronology — Art Bulletin. 1968, pp. 153-68
5. Ferino-Pagden S., Kusche M. Sofonisba Anguissola: A Renaissance Woman. Washington. 1995. 108 p.
6. Jacobs F. Woman's Capacity to Create: The Unusual Case of Sofonisba Anguissola // Renaissance Quarterly. Vol.47. No. 1 (Spring, 1994). pp.74-101

7. Russell M. The Women Painters in Houbraken's *Groote Schouburgh* // *Woman's Art Journal*. 1981 2 (1). pp. 7-11
8. Heller N. *Women Artists: Works from the National Museum of Women in the Arts* Hardcover. 2000. 240 p.
9. Heller N. *Women Artists: An Illustrated History*. 2003 300 p.
10. Honig Fine E. *Women & art: a history of women painters and sculptors from the renaissance to the 20th century*. 1978, 240 p.
11. Bluett A. *Mary Moser and Angelica Kauffman: the RA's founding women*
URL: <https://www.royalacademy.org.uk/article/mary-moser-and-angelica-kauffman>
12. *Mary Moser RA Collection: People and Organisations*
URL: <https://www.royalacademy.org.uk/artists/name/mary-moser-ra>
13. *Mary Moser* // Wikipedia
URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Mary_Moser
14. Goodden A. *The Sweetness of Life: A Biography of Elisabeth Louise Vigée Le Brun*. 1997. 384 p.
15. Chadwick W. *Women, Art, and Society*. 2012. 253 p.
16. Barbara C. Morden Laura Knight *A Life*. 2014. 264 p.
17. Цветаева М. Наталья Гончарова (жизнь и творчество). *Проза (сборник)*. 2013. 548 с. [Cvetaeva M. Natal'ya Goncharova (zhizn' i tvorchestvo). *Proza (sbornik)*. 2013. 548 s. (In Russ).]
18. Robinson R. *Georgia O'Keeffe: A Life*. 1999. 679 p.
19. Буркут К. Крізь терни до зірок. Катерина Білокур // *День*, 19 вересня 2019 [Burkut K. Kriz' terni do zirok. Katerina Bilokur // *Den'*, 19 veresnya 2019. (In Ukr).]
20. Скалацький К. Катерина Білокур. Портрет з натури: Етюд-монографія. 2012. 52 с. [Skalac'kij K. Katerina Bilokur. Portret z naturi: Etyud-monografiya. 2012. 52 s. (In Ukr).]
21. Deffebach N. *Frida Kahlo: Heroism of Private Life. Heroes and Hero Cults in Latin America*. 2006. pp. 171-201
22. Воронова М. Білик Д. Марія Примаченко: простий геній // *Личности Украины*, №2 2008. С. 32-54 [Voronova M. Bilik D. Mariya Primachenko: prostij genij // *Lichnosti Ukrainy*, №2 2008. S. 32-54. (In Russ).]
23. *Yayoi Kusama* // Wikipedia
URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Yayoi_Kusama
24. Suzuki S., Weinstein E. *Yayoi Kusama: From Here to Infinity*. 2017, 36 p.
25. Мастера искусства об искусстве. Избранные отрывки из писем, дневников, речей и трактатов. В четырех томах. Под общ. редакцией Д. Аркина, Б. Терновца. М.-Л.: Госуд-вое изд-во изобразительных искусств. 1937. Т.1 с.178-179 [Mastera iskusstva ob iskusstve. Izbrannye otryvki iz pisem, dnevnikov, rechej i traktatov. V chetyrekh tomah. Pod obshch. redakciej D. Arkina, B. Ternovca. M.-L.: Gosud-voe izd-vo izobrazitel'nyh iskusstv. 1937. T.1 s.178-179]

СОЦІОЛОГІЧЕСКІЕ НАУКИ

УДК 316.356.2:323.2

ГРНТИ 04.51

Вакуленко С.М.*к.соц.н., доцент, доцент кафедри соціології
управління та соціальної роботи**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна***Яковенко Т.В.***к.соц.н., доцент, доцент кафедри соціології
управління та соціальної роботи**Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна*

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ СІМ'Ї ЯК ОБ'ЄКТ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Vakulenko S.M.*PhD (Sociology), Docent at the Chair, Associate Professor
Department of Sociology**School of Sociology**V. N. Karazin Kharkiv National University***Yakovenko T.V.***PhD (Sociology), Docent at the Chair, Associate Professor
Department of Sociology**School of Sociology**V. N. Karazin Kharkiv National University*

TRANSNATIONAL FAMILIES AS AN OBJECT OF FAMILY POLICY

Анотація. В статті розглядається новий тип сім'ї, що сформувався в останні десятиліття під впливом глобалізаційних і міграційних процесів – транснаціональна сім'я. Проаналізовано теоретичні підходи до інтерпретації процесів, що відбуваються в сфері шлюбно-сімейних відносин. Зазначється, що транснаціональний тип сім'ї притаманний суспільству постмодерну, розглядаються основні зміни, яких зазнає соціальний інститут сім'ї на даному етапі. Автори вважають, що наявність таких сімей є свідченням адаптаційних можливостей соціального інституту сім'ї, його здатності пристосуватися до нових суспільних процесів, трансформуючи форми сімейних зв'язків.

Наголошується, що в сучасному українському суспільстві під впливом процесів масової трудової міграції транснаціональні сім'ї набувають все більшого поширення, проаналізовано соціальні наслідки формування таких сімей. Підкреслюється важливість розроблення системи заходів із підтримки транснаціональних сімей в рамках сімейної політики.

Abstract. A new type of family that has emerged in recent decades under the influence of globalization and migration processes – the transnational family – has been considered in the article. Theoretical approaches to the interpretation of processes occurring in the field of marital and family relations are analyzed. It is noted that the transnational type of family is inherent in postmodern society, the main changes that the social institution of the family is undergoing at this stage are considered. The authors believe that the existence of such families is evidence of the adaptive capacity of the social institution of the family, its ability to adapt to new social processes, transforming forms of family ties.

It is emphasized that in modern Ukrainian society, under the influence of the processes of mass labor migration, transnational families are becoming more widespread, the social consequences of the formation of such families are analyzed. The importance of developing a system of measures to support transnational families in the framework of family policy is emphasized.

Ключові слова: сім'я, шлюбно-сімейні відносини, транснаціональна сім'я, транснаціональне батьківство, сімейна політика, соціальні послуги сім'ям.

Keywords: family, marital and family relations, transnational family, transnational parenthood, family policy, social services for families.

Постановка проблеми. Соціальні зміни, характерні для кінця ХХ – початку ХХІ століть, не могли не відбитися на соціальному інституті сім'ї, всіх сферах шлюбно-сімейного життя. Генеральним напрямом трансформації сім'ї як

соціального інституту є перехід від панування традиційних цінностей і переважання однієї моделі сім'ї до демократизації шлюбно-сімейних відносин і плюралізму сімейних форм; від домінування зовнішніх по відношенню до сім'ї та індивіда форм

соціального контролю до зміщення регуляторів поведінки в сім'ю, на рівень індивіда. Сучасна українська сім'я, відкрита глобальним впливам, в той же час змушена адаптуватися до політичних і соціально-економічних змін. На сферу шлюбно-сімейних відносин, безумовно вплинуло поширення в політичному житті нових цінностей: демократії, лібералізму, індивідуалізму.

Формування суспільства, що ґрунтується на ринкових засадах, сприяло трансформації традиційних зв'язків між членами сім'ї, а також типів соціально-економічної залежності. Необхідність адаптуватися до нових умов, обрані стратегії такої адаптації суттєво вплинули на сімейні структури й зв'язки. Зокрема, до таких процесів можна віднести масову трудову міграцію. Можемо констатувати, що процеси, які відбувалися в українському суспільстві, співпали із глобальними трендами.

Інтенсивні міграційні процеси в сучасному глобалізованому світі безпосередньо впливають на сім'ю: на її формування, розмір і склад, трансформують сімейні відносини, територіально роз'єднуючи родичів, у тому числі батьків і дітей, подружні пари, міняючи форми взаємодії поколінь в сім'ї. В останні десятиліття виник новий тип сім'ї, який отримав назву транснаціональної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Поняття транснаціональної сім'ї широко використовується західними дослідниками принаймні декілька десятиліть. На пострадянському просторі ні сам транснаціоналізм, ні викликані ним зміни в соціальному просторі сім'ї сучасної епохи ще не перетворилися на об'єкт спеціальних досліджень. Однак останніми роками з'явилася низка публікацій, в яких аналізуються трансформація сім'ї та форм сімейних відносин в умовах глобалізації ринку праці та зростаючої мобільності населення. Серед вітчизняних дослідників ці питання в своїх роботах піднімають Н. Буковецька, О. Іванкова-Стецюк, І. Клочковська, О. Малиновська, В. Пігіда, Л. Слюсар, А. Толстокорова та ін. Зокрема, А. Толстокорова розглядає нові ідеї в дослідженнях міграції, ґрунтуючись на транснаціональному підході. Основний акцент вона здійснює на трансформації гендерних ролей та інституту батьківства, відзначаючи при цьому різновекторність змін, що відбуваються. Робиться спроба концептуального обґрунтування транскордонного батьківства на основі транснаціонального й гендерного підходів.

Транснаціональна парадигма являє собою спробу подолання протиріч, що притаманні традиційним міграційним концепціям при аналізі повсякденної життєдіяльності індивідів і сімей, пов'язаних економічними й соціальними зв'язками більш ніж з однією державою. Транснаціоналізм інтерпретується як спроможність до поєднання фізичної відсутності із соціальною присутністю й участю [5, с. 100].

Різні аспекти функціонування сімейної політики досліджували такі західні автори, як: А.

Гаутер, Дж. Горнік, В. Дюмон, А. Кан, А. Кох, Ш. Кемерман, Дж. Льюїс, Г. Мейерс, П. Мосс, Б. Пфау-Еффінгер, К. Росс, Ж. Сардін, Н. Стронік, Н. Фрейзер, Р. Хілл, А. Черлін та ін.

Аналіз сімейної політики як структурного елементу соціальної політики представлений в роботах українських дослідників Ю. Галусян, С. Глазунова, В. Захарченка, В. Кушакова, Т. Медіної, А. Ноура, Ю. Якубової, О. Яременка та ін.

Виокремлення невіршених раніше частин загальної проблеми. В той же час, відсутні спеціальні дослідження, в яких транснаціональна сім'я розглядалася б як об'єкт сімейної політики, що дозволило би виявити основні протиріччя, які мають місце, розробляти спеціальні соціальні програми, спрямовані на налагодження взаємодії держави, суспільства з таким типом сімей.

Мета статті – проаналізувати особливості транснаціональної сім'ї як особливого типу сім'ї та обґрунтувати необхідність розроблення заходів сімейної політики, спрямованих на такі сім'ї.

Викладення основного матеріалу.

Транснаціональну сім'ю дослідники визначають як малу соціальну групу, поєднану шлюбними чи родинними зв'язками, члени якої певний час або й переважно проживають окремо одні від одних, проте зберігають відчуття єдності, працюють над забезпеченням спільного добробуту та демонструють свою солідарність навіть через державні кордони [8, с. 3].

І. Шевченко розглядає транснаціональну сім'ю як розділену сім'ю, де батьки та/або діти проживають у різних країнах і з неоднаковим ступенем успішності підтримують сімейну єдність за допомогою сучасних засобів комунікації [7, с. 85].

Поряд з поняттям «транснаціональна сім'я» в науковій літературі зустрічаються такі поняття, як: «транснаціональне батьківство», «транснаціональне материнство». Транснаціональне батьківство – соціальне явище, що позначає споріднені відносини батьків і дітей, що перебувають по різні боки державних кордонів [7, с. 85].

Такий феномен, як транснаціональні сім'ї, можна, на наш погляд, аналізувати з точки зору парадигми кризи сім'ї та парадигми модернізації. Даний тип сім'ї цікавий дослідникам, насамперед, тим, що вона продовжує виконувати свої основні функції, однак змінюється форма їх виконання, їх співвідношення й значення, що відрізняє її, наприклад, від традиційної сім'ї. Отже, наявність таких сімей є свідченням адаптаційних можливостей соціального інституту сім'ї, його здатності пристосуватися до нових суспільних процесів, трансформуючи форми сімейних зв'язків.

В інтерпретації процесів, які відбуваються в сфері шлюбно-сімейних відносин, склалися два основних підходи: це оцінка нинішнього стану як кризи сім'ї (фамілістична парадигма) й модернізаційна парадигма. В концепції кризи сім'ї, що аналізувала трансформації соціальних

цінностей і пріоритетів, які продукують різного роду ризики й загрози, прогнозується руйнування самого інституту сім'ї. Прихильники другого підходу вважають, що перехід від традиційної до сучасної сім'ї, плюралізм форм шлюбу та сімейних структур не повинні розглядатися лише як відхилення від норми. Швидше, вони свідчать про суттєві й незворотні еволюційні зміни в самому інституті сім'ї, оскільки зміни сім'ї обумовлені загальносоціальними змінами, тобто модернізація суспільства тягне за собою й трансформацію окремих його інститутів. До фамілістичної парадигми належить нова альтернативна школа соціології сім'ї. Серед сучасних представників цієї школи слід назвати А. Антонова, Бріджит Бергер, Д. Бланк-Хорна, Дж. Девіса, А. Карлсона, В. Медкова, Патрицію Морган, Д. Попеное, Р. Уайтфілда. Концепція модернізації сім'ї широко представлена в роботах А. Вишневецького, А. Волкова, С. Голода.

Зокрема, С. Голод пропонує розглядати три ідеальних типи моногамної сім'ї: патріархальний (притаманний, як правило, традиційному суспільству), дітоцентристський (відповідає індустріальному суспільству) й подружній (поширений у суспільстві постмодерну). Сутність подружньої моделі моногамії знаходить прояв у таких її характеристиках [1, с. 117]:

- обов'язкове планування дітонародження;
- принципова малодітність;
- подружжя віддають перевагу особистим цінностям (подружжя автономія);
- втрата інститутом шлюбу монопольного контролю за сексуальністю й прокреацією;
- плюралізм сімейних і шлюбних моделей.

На нашу думку, дана типологія цілком може бути застосована до аналізу транснаціональних сімей. Загалом, транснаціональний тип сім'ї – це, безумовно, сім'я епохи постмодерну. Тому варто зупинитися на основних рисах, яких набуває сімейне життя на цьому етапі [3, с. 377–378].

Постмодерністська сім'я часто визначається через заперечення традиційної сім'ї як гетеросексуальної пари з дітьми – тому така сім'я може мати багато різних форм, які відрізняють її від традиційної сім'ї. Постмодерністські сім'ї, такі як: монобатьківські сім'ї, створені з власної волі, сім'ї типу DINKS – спільний дохід і немає дітей (від англійського Double Income No Kids), сім'ї типу LAT (жити разом – нарізно – Living Apart Together), – складають альтернативу традиційним формам шлюбно-сімейних відносин. Постмодерністські сім'ї поширюються разом з утвердженням ліберальних ідей через лібералізацію суспільного життя.

Відмінні від традиційних форми приватного життя сприяють визнанню й закріпленню принципу автономності. В сфері дитячо-батьківських відносин це може сприяти посиленню ролі індивідуального підходу в порівнянні з домінуючим раніше колективістським підходом. Такі цінності виховання дитини, як свобода вибору,

самореалізація, відповідальність за свої рішення, можуть бути реалізовані тільки за умови, якщо в суспільстві будуть присутні сім'ї постмодерністського типу.

В той же час сім'я перестає сприйматися тільки як джерело захисту від економічної нестабільності й перетворюється на джерело емоційної підтримки. Вона стає авторським проектом, який не залежить як від тиску ззовні, так і від тиску обставин, але забезпечує найкращий спосіб організації дозвілля, реалізації своїх емоційних потреб і потреби в близьких відносинах.

Головною причиною формування транснаціональних сімей в Україні на сьогодні є тимчасова трудова міграція. Оцінити її масштаби достатньо складно, оскільки доволі значна кількість тимчасових мігрантів працюють нелегально й загалом стала система статистичного обліку цих процесів відсутня. Отже, в умовах масової трудової міграції транснаціональні сім'ї набувають все більшого поширення

Зазвичай в нечисленних публікаціях, присвячених транснаціональним сім'ям, наголошується на негативних наслідках їхнього функціонування. Такі наслідки розглядаються переважно в трьох аспектах:

- 1) стосунки між подружжям;
- 2) батьківсько-дитячі відносини;
- 3) самотність осіб літнього віку.

Розглянемо кожен з них. На думку дослідників, тривала відсутність одного з подружжя неодмінно впливає на їхні стосунки тією чи іншою мірою: сприяє відчуженню, непорозумінню, зменшенню спільних інтересів. За даними соціологічних досліджень, є кілька сценаріїв розвитку відносин у такій сім'ї, які залежать від особливостей родини та її членів: 1) якщо до еміграції стосунки були напружені є висока ймовірність розпаду шлюбу; 2) гармонійний, здавалось би міцний шлюб все ж розпадається; 3) формально шлюб зберігається, однак кожний з партнерів живе своїм життям; 4) шлюб зберігається попри довгу розлуку [6, с. 271]. Також соціологічні дані свідчать, що серед жінок – трудових мігранток частка розлучених вдвічі перевищує аналогічний показник серед жіночого населення в цілому [2, с. 386].

Найбільша увага з боку вчених приділяється питанням соціалізації дітей в транснаціональних сім'ях. Абсолютна більшість поділяють думку, що процес виховання в сім'ях даного типу відбувається у вкрай несприятливих, викривлених умовах, адже змінюються природні основи батьківства: взаємодія діти-батьки (увага, турбота, любов та ін.) відбувається за відсутністю «живого контакту», що породжує психологічні та емоційні проблеми (часто порушується психоемоційний стан здоров'я дитини, змінюється її поведінка, є ризик депресії). В багатьох випадках спостерігаються: 1) скорочення спілкування з дитиною/дітьми; 2) зменшення впливу того з батьків, хто відсутній, на дитину/дітей; 3)

відчуження, охолодження стосунків між батьками й дітьми [7, с. 90]. Так, сучасні технічні засоби й інформаційні технології дають змогу спілкуватися доволі часто, але, як зазначалося вище, такі контакти не є повноцінним заміном живого, безпосереднього спілкування.

Зовнішня трудова міграція є одним із факторів, що значно збільшує ризик самотності осіб похилого віку. Проблема самотності літніх осіб є одним із викликів сучасності, який в умовах наростаючого старіння населення загострюється у всіх країнах. Трудова міграція надає можливості збільшити фінансову допомогу літнім батькам, однак змінює форми, а іноді й обмежує спілкування, і робить неможливим безпосередній догляд і піклування.

Висновки. Зважаючи на все викладене вище, в сучасних соціально-економічних умовах в контексті сімейної політики важливого значення набуває підтримка транснаціональних сімей із обов'язковим врахуванням їхніх специфічних потреб. Зрозуміло, що, не потребуючи матеріальної підтримки від держави, вони, тим не менше, можуть і повинні стати споживачами соціальних послуг і клієнтами соціальних служб. До прикладу, соціальні працівники можуть надавати психологічну й педагогічну підтримку дітям з таких сімей, враховуючи цілу низку особливостей (як довго відсутні батьки, яким чином вони підтримують контакти з дитиною, в якій сім'ї перебуває дитина на час їхньої відсутності, які умови її утримання та виховання тощо).

На місцевому рівні також вкрай важливо налагоджувати ефективну взаємодію між державними соціальними службами та громадськими організаціями для забезпечення різнобічної та комплексної допомоги тим сім'ям, які її потребують. Наразі громадські організації є вельми дієвими суб'єктами в системі надання соціальних послуг населенню й реалізації соціальних зобов'язань. Їхньою відмінною особливістю є здатність проникати в ті сфери життєдіяльності суспільства, які не зачіпають або недостатньо зачіпають існуючі державні структури. Крім того, вони спроможні максимально активізувати діяльність і поведінку своїх членів у напрямку самостійного вирішення соціальних проблем, що виникають. Зокрема, це проявляється в тому, що громадські організації сприяють залученню клієнтів до соціальної діяльності, результатом чого є їхнє перетворення із пасивних об'єктів, що чекають на допомогу ззовні, на активних самостійних суб'єктів соціальної діяльності.

Існує необхідність розроблення як спеціальних соціальних програм на місцевому рівні, так і розроблення нових заходів сімейної політики, спрямованих на транснаціональні сім'ї, на загальнодержавному рівні. Тому підвищується значущість проведення систематичних досліджень проблем, з якими стикається дана категорія сімей, оскільки в їхньому вирішенні зацікавлені не тільки самі сім'ї, але й безумовно, суспільство в цілому.

Список літератури:

1. Голод С.И. Перспективы моногамной семьи: сравнительный межкультурный анализ. Журнал социологии и социальной антропологии. 2003. № 2, т. VI. С. 106–119. URL: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2003_2/Golod_2003_2.pdf.
2. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії : монографія. Київ: НІСД, 2018. 472 с.
3. Митрега А. Современная польская семья: вызовы и риски постмодерна. Журнал исследований социальной политики. 2010. № 3, т. 8. С. 373–392. URL: <http://ecsocman.hse.ru/mags/jsps/2010-8-3/26551383.html>.
4. Слюсар Л. І. Специфіка батьківства у сім'ях різних типів: проблеми, ризики та шляхи їх мінімізації. Демографія та соціальна економіка. 2017. № 3 (31). С. 24–36.
5. Толстокорова А. Транснациональная и гендерная парадигмы в изучении международной мобильности: на примере Украины. Социологическое обозрение. 2013. № 2, т. 12. С. 98–121.
6. Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь. Київ : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. 2018. 396 с.
7. Шевченко И. О. Транснациональное родительство: исследование и проблемы. Вестник РГГУ. Серия Философия. Социология. Искусствоведение. 2016. № 2. С. 84–91.
8. Breceson D., Vuorella U. Transnational families in Twenty First century. The Transnational Families: New European frontiers and global networks. NY : Oxford, 2002. URL: https://www.academia.edu/8569713/The_Transnational_Family_New_European_Frontiers_and_Global_Networks.

#7(59), 2020 часть 2

Восточно Европейский научный журнал
(Санкт-Петербург, Россия)
Журнал зарегистрирован и издается в России В
журнале публикуются статьи по всем научным
направлениям.
Журнал издается на русском, английском и
польском языках.

Статьи принимаются до 30 числа каждого
месяца.
Периодичность: 12 номеров в год.
Формат - А4, цветная печать
Все статьи рецензируются
Бесплатный доступ к электронной версии
журнала.

Редакционная коллегия

Главный редактор - Адам Барчук

Миколай Вишневецки

Шимон Анджеевский

Доминик Маковски

Павел Левандовски

Ученый совет

Адам Новицки (Варшавский университет)

Михал Адамчик (Институт международных
отношений)

Питер Коэн (Принстонский университет)

Матеуш Яблоньски (Краковский
технологический университет имени
Тадеуша Костюшко)

Петр Михалак (Варшавский университет)

Ежи Чарнецкий (Ягеллонский университет)

Колуб Френнен (Тюбингенский
университет)

Бартош Высоцкий (Институт
международных отношений)

Патрик О'Коннелл (Париж IV Сорбонна)

Мацей Качмарчик (Варшавский
университет)

#7(59), 2020 part 2

Eastern European Scientific Journal
(St. Petersburg, Russia)
The journal is registered and published in Russia
The journal publishes articles on all scientific
areas.
The journal is published in Russian, English
and Polish.

Articles are accepted till the 30th day of each
month.
Periodicity: 12 issues per year.
Format - A4, color printing
All articles are reviewed
Free access to the electronic version of journal

Editorial

Editor-in-chief - Adam Barczuk

Mikolaj Wisniewski

Szymon Andrzejewski

Dominik Makowski

Pawel Lewandowski

Scientific council

Adam Nowicki (University of Warsaw)

Michal Adamczyk (Institute of International
Relations)

Peter Cohan (Princeton University)

Mateusz Jablonski (Tadeusz Kosciuszko
Cracow University of Technology)

Piotr Michalak (University of Warsaw)

Jerzy Czarnecki (Jagiellonian University)

Kolub Frennen (University of Tübingen)

Bartosz Wysocki (Institute of International
Relations)

Patrick O'Connell (Paris IV Sorbonne)

Maciej Kaczmarczyk (University of Warsaw)

Давид Ковалик (Краковский технологический университет им. Тадеуша Костюшко)

Питер Кларквуд (Университетский колледж Лондона)

Игорь Дзедзич (Польская академия наук)

Александр Климек (Польская академия наук)

Александр Роговский (Ягеллонский университет)

Кехан Шрайнер (Еврейский университет)

Бартош Мазуркевич (Краковский технологический университет им. Тадеуша Костюшко)

Энтони Маверик (Университет Бар-Илан)

Миколай Жуковский (Варшавский университет)

Матеуш Маршалек (Ягеллонский университет)

Шимон Матысяк (Польская академия наук)

Михал Невядомский (Институт международных отношений)

Главный редактор - Адам Барчук

1000 экземпляров.

Отпечатано в ООО «Логика+»

198320, Санкт-Петербург,

Город Красное Село,

ул. Геологическая,

д. 44, к. 1, литера А

«Восточно Европейский Научный Журнал»

Электронная почта: info@eesa-journal.com,

<https://eesa-journal.com/>

Dawid Kowalik (Kracow University of Technology named Tadeusz Kościuszko)

Peter Clarkwood (University College London)

Igor Dzedzic (Polish Academy of Sciences)

Alexander Klimek (Polish Academy of Sciences)

Alexander Rogowski (Jagiellonian University)

Kehan Schreiner (Hebrew University)

Bartosz Mazurkiewicz (Tadeusz Kościuszko Cracow University of Technology)

Anthony Maverick (Bar-Ilan University)

Mikołaj Żukowski (University of Warsaw)

Mateusz Marszałek (Jagiellonian University)

Szymon Matysiak (Polish Academy of Sciences)

Michał Niewiadomski (Institute of International Relations)

Editor in chief - Adam Barczuk

1000 copies.

Printed by Logika + LLC

198320, Region: St. Petersburg,

Locality: Krasnoe Selo Town,

Geologicheskaya 44 Street,

Building 1, Litera A

"East European Scientific Journal"

Email: info@eesa-journal.com,

<https://eesa-journal.com/>